

GÖRÖG EGYHÁZATYÁK A CORVINÁBAN*

TÓTH PÉTER

„Sapientiam ac pietatem cum eloquentia”

Beatus Rhenanus

A 14-15. századi humanizmussal foglalkozó szakirodalom már régóta hangoztatja, hogy a 14-15. századi reneszánsz nemcsak a klasszikus görög-római antikvitás „újjászületését”, újrafelfedezését jelentette, hanem a keresztény ókorra, a későantikvitás keresztény gondolkodóinak, a görög és latin egyházatyák műveire való rátalálást, rádöbbenést is. A reneszánsz és humanista kultúra ugyanis Petrarcától egészen Ficinóig vagy Picóig alapvetően vallásos kultúra maradt, s ha szembe is fordult a középkor hagyományos értékrendjével, az többnyire nem az egyházzal vagy a kereszténységgel való szembenállást, hanem csupán a hagyományos, az arisztotelianus filozófiára és logikára épülő skolasztikus teológiával való polémiát jelentette.¹

A reneszánsz-kutatás legújabb irányvonalai között éppen ezért mind gyakrabban találkozunk a 15. század vége felé egyre határozottabb alakot öltő ún. humanista teológia vizsgálatával, amely az antik filozófia, elsősorban a platonizmus alapjaira építve az antikvitás és a keresztény ókor legfontosabb szövegeit integrálva egy megújult keresztény világlátást hirdetett.² Ez az új keresztény gondolkodás, mint erről Huszti József és nyomában már mások is írtak, a 15. század végén Magyarországon is erőteljesen érezte hatását. A kor legfontosabb gondolkodói ugyanis szinte kivétel nélkül szoros kapcsolatban álltak Mátyás humanista udvarával, s az újabb és újabb neki ajánlott és küldött humanista művek révén az új eszmék és az őket közvetítő, hozzájuk kapcsolódó könyvek szinte azonnal megérkeztek Budára is.³

---

* A tanulmány a K75693 számú „Corvina Graeca” OTKA pályázat keretében készült.

¹ A reneszánsz vallási arculatáról többek között lásd: A. Buck, *Der Rückgriff des Renaissance-Humanismus auf die Patristik*, in: K. Baidinger. (Hg.), *FS W. von Wartburg zum 80. Geburtstag*, 1, Tübingen 1968, 153-175.; Charles Stinger: *Italian Renaissance learning and the Church Fathers*. In: Irena Backus (ed.), *The reception of the Church Fathers in the West: From the Carolingians to the Maurists*, Leiden: Brill, 1997, 473-510.; Mariarosa Cortesi: *Tradizioni patristiche nell'Umanesimo*, Firenze: Edizioni Del Galluzzo, 2000. ill. Ágnes Ritoók-Szalay, « Der Humanismus in Ungarn zur Zeit von Matthias Corvinus », in: Winfried Eberhard, Alfred A. Strnad (ed.), *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, Köln–Weimar–Wien, 1996, p. 157-171.

² Legújabbán lásd: Amos Edelheit: *Ficino, Pico and Savonarola: The Evolution of Humanist Theology 1461/2-1498*. Leiden: Brill, 2008.

³ Huszti József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Minerva 1924, 153–222; 1925.41–76. ill. Kulcsár Péter: *Az újplatonizmus Magyarországon*, ItK, 1983/1-3, 41-47. valamint Jankovits László: *Janus Pannonius filozófiai alapműveltségéről*, In: Jankovits László, Kecskeméti Gábor: *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, Pécs, 1998, 25-35.

Ez a még a nemzetközi kutatásban is viszonylag újnak számító, a humanizmus és a reneszánsz keresztény alapjait és a teológia új irányait feltáró megközelítési mód a hazai kutatásban eddig csak viszonylag elszigetelten volt jelen. Ez azért is érdekes, mert a *Bibliotheca Corviniana* állományával, összetételével foglalkozó kutatók általában rendre megemlítik, hogy a könyvtár egyáltalán nem csak a görög-római klasszikusok szövegeinek reprezentatív másolatait tartalmazta, hanem számos más, elsősorban egyházi jellegű, főleg patrisztikus, s kisebb részben skolasztikus és liturgikus jellegű szövegek is megvoltak benne. E keresztény, elsősorban patrisztikus jellegű munkák jelenlétére és a könyvtár szerkezetében betöltött szerepével azonban – a Didymus-korvina kimerítő értelmezésének kivételével⁴ – mindeddig nem foglalkoztak behatóan. Jóllehet a kötetek tartalmának, azaz a korabeli olvasói igények pontos ismeretének fényében pedig talán nagyobb biztonsággal próbálkozhatunk meg a könyvtár állományának rekonstruálásával is, s választ találhatunk a megmaradt gyűjteményben érezhető különböző tendenciák, egyenetlenségek kérdésére is.

A következőkben tehát a *Corvina* e kissé elhanyagolt „másik felének”, a könyvtár patrisztikus anyagának, illetve annak is egy kisebb részlete, a görög egyházatyák Mátyás könyvtárához köthető műveinek áttekintésére és a könyvtár koncepciójában betöltött szerepének értelmezésére teszünk kísérletet.

A görög egyházatyák művei két formában voltak jelen a Corvinában, elsősorban a művek különböző latin fordításai révén, ám ezek mellett a korabeli beszámolók szerint igen jelentős lehetett a könyvtárban a görög nyelvű kódexek jelenléte is, amelyek között – mint majd látni fogjuk – számos patrisztikus szöveg is képviseltette magát.

E két csoport közül először a görög egyházatyák latin fordításait vesszük számba. Egyrészt azért, mert a latin nyelvű korvinák csoportjának azonosítása sokkal biztosabb alapokon nyugszik, mint a görög kódexeké. Másrészt mert a latin fordítások vizsgálata segítségünkre lehet abban is, hogy a latin és a görög anyag egymáshoz való viszonyát feltérképezhessük, s ennek fényében jobban megérthessük a görög kódexek összetételét is, s választ találjunk arra a kérdésre, vajon mi és miért volt meg görögül is a könyvtárban, s így talán tisztázható lesz néhány ma még bizonytalan besorolású darab problémája is.

---

⁴ Pócs Dániel, *Holy Spirit in the Library. The Frontispiece of the Didymus corvina and neoplatonic theology at the court of king Matthias Corvinus*, Acta Historiae Artium, 41, 1999/2000, 63-212.

I. Görög egyházatyák és humanista kultúra

A görög nyelvű keresztény irodalom a kezdetektől fogva igen nagy szerepet játszott a latin kereszténység történetében. A bibliai perikópákat, a zsoltárokat és egyéb ószövetségi könyveket is először görögből fordították le latinra, s kezdetben a római liturgia is görögül vagy legalábbis két nyelven folyt, s természetesen igen korán megjelentek a görögből készült egyéb fordítások is. Ez a folyamat azután a 4-5. század fordulóján, Jeromos és Rufinus fordítói tevékenységében érte el egyik csúcspontját, akik a görög keresztény irodalom olyan alampérműveit jelentették meg latinul, mint Órigenész legfontosabb írásai, Didümosz, Nagy Szent Vazul vagy Teológus Gergely művei.⁵

A későbbiekben azonban a görög egyházatyák műveinek latin fordításai többnyire valamely határozott egyháztörténeti vagy személyes impulzus hatására készültek. A legfontosabb ilyen hatást természetesen a különböző az egyház egészét érintő eretnekségek megjelenése, illetve az ezeket tárgyaló zsinatok jelentették, amelyek anyagát, illetve a hozzájuk kapcsolódó legfontosabb dogmatikus iratokat sok esetben igen hamar lefordították latinra is. Ennek az időszaknak, a 6. század elejének legfontosabb fordítói, Dionysius Exiguus, Rusticus, Facundus, illetve a különösen termékeny és határozott koncepcióval dolgozó Cassiodorus azonban a zsinati és dogmatikus irodalom mellett számos exegetikai és hagiográfiai művet is átültettek latinra.⁶ A későbbiekben ez a típusú tudatos válogatás mindinkább háttérbe szorult, s a latin fordítások között egyre nagyobb lett a személyes indíttatásra lefordított szövegek száma, amelyek többnyire egy-egy fordító vagy megrendelő személyes élményének hatására keletkeztek, mint például egy-egy külföldi utazás nyomán lefordított különböző szentéletrajzok vagy aszketikus művek fordításai.⁷

A középkor folyamán latinul is hozzáférhető görög patrisztikus anyag tehát – talán a zsinatokhoz kapcsolódó teológiai irodalom és néhány 5. századi, főleg Jeromos vagy Rufinus

---

⁵ Minderről újabban lásd: Enrico Norelli: Greek Culture Accessible to the Latins: Rufinus of Aquileia and His Translations, in: Claudio Moreschini: *Early Christian Greek and Latin literature: a literary history*, 2. 321-329. Ill. a máig használatos nagy összegző munkát: Pierre Courcelle: *Les lettres grecques en Occident. De Macrobe à Cassiodore*. Paris, E. de Boccard, 1943.

⁶ Dionysius Exiguus a II. Konstantinápolyi zsinat dogmatikai vitáinak előestéjén készítette el az I-II-III Egyetemes Zsinat aktáinak latin szövegét. Rusticus ezt a munkát folytatta a Khalkedóni (V. Egyetemes) Zsinat aktáival, Facundus pedig az VI. Egyetemes zsinat a Justinianus-féle *Három fejezet* vitája kacsán készített fordításokat. Minderről lásd Walter Berschin: *Greek Letters and the Latin Middle Ages: from Jerome to Nicholas of Cusa*, 1988, 67-69.

⁷ Lásd minderről Rémi Gounelle: Traductions de textes hagiographiques et apocryphes latins en grec, *Apocrypha* 16 (2005), 35-73. ill. a hagiográfia vonatkozásában Tóth Péter: *Szent Demeter, Magyarország elfeledett védőszentje*, Bp: Balassi, 2007, 76-82.

által készített fordítás kivételével – elég esetleges és hézagos volt, s a középkori nyugati egyház elég keveset tudott a görög nyelvű keresztény irodalomról.

A görög patrisztikához való e meglehetősen távolságtartó viszony azonban a reneszánsz idején, elsősorban a 15. század elejétől gyökeres változáson megy keresztül, s a humanisták szemében a görög-római antikvitás szerzőivel együtt a későókor keresztény gondolkodói által írott latin és görög művek is nagyon felértékelődnek. A humanizmusnak az egyházatyák műveihez fűződő megújuló kapcsolatában, s ennek nyomán a humanista patrisztikus fordítások történetében is láthatóan három fontos korszakot különböztethetünk meg.⁸

Az első, a 14. század végétől a Firenzei Zsinatig tartó időszakot továbbra is nagyfokú személyesség, ám ezúttal egy új, megváltozott jellegű szubjektivitás jellemzi. A 14-15. század fordulójának humanistái a későókori keresztény íróiban elsősorban keresztény filozófusokat láttak, akiknek sikerült az, amivel ők maguk eddig csupán próbálkoztak: össze tudták egyeztetni a klasszikus görög-római műveltséget a kereszténység értékrendjével. Éppen ezért új módon kezdték olvasni az egyházatyák műveit, a nagy latin atyák, Ágoston, Jeromos és Ambrus s nyomukban a görög atyák már meglevő latin fordításai már nem csupán nagy tekintélyű *auctoritasok* voltak, hanem a korszellemnek megfelelően elkezdték őket retorikusan olvasni. A művek a korábbi kivonatok, *sententiae* és *dicta* helyett egészükben lettek érdekesekek, mint művészi alkotások.⁹ Így vették elő a feledés homályából a 15. században szintén „reneszánszát” élő Lactantiust vagy a sajátos latinsága miatt sokat csodált Tertullianust.¹⁰

A retorikusság mellett azonban egy másik igen fontos dimenzióra is rátaláltak az atyák műveiben: felfedezték bennük a személyességet. Az egyházatyák írásai már nemcsak az egyház tanításának megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel rendelkező hordozói voltak, hanem a művelt, ám hívő ember személyes vívódásainak, harcainak hangja, amely épp e személyes hangvételnek és retorikusságnak köszönhetően az ember legmagasztosabb vonására, a szabad

---

⁸ Minderről lásd Charles Stinger: Italian Renaissance learning and the Church Fathers. In: I. Backus (ed.), *The reception of the Church Fathers in the West: From the Carolingians to the Maurists*, Leiden: Brill, 1997, 473-510: 481-499.

⁹ A retorika jelentőségéről a 15. századi humanizmusban lásd: John Monfasani: Humanism and Rhetoric, in: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy*, III. Philadelphia, 1988, 171-235, ill. a *theologia rhetoricával* kapcsolatban: Charles Trinkaus: Themes for a Renaissance Anthropology, in: *The Scope of Renaissance Humanism*, Ann Arbor: Michigan, 1983, 364-403: 385-396.

¹⁰ Lactantius és Tertullianus humanista recepciójáról lásd: Charles Stinger: *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386-1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, SUNY Press, 1977, 113-124. Tertullianus szerepéről részletesen ír. Pierre Petitmengin, Tertullien entre la fin du XIIe et le début du XVIe siècle, in: Mariarosa Cortesi (ed), *Padri Greci e Latini a confronto: Atti del Convegno di studi della Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino*. Firenze: SISMEL (2004). pp. 63-88.

akaratra tudott hatni, s így vezette őt Istenhez.¹¹ Ennek eredménye lett a nagy egyházatyák levelei iránti humanista kultusz, s ekkor jelentek meg Jeromos, Ágoston,¹² illetve később a nagy görög atyák, Nagy Szent Vazul vagy Nüsszai Gergely leveleit tartalmazó kötetek.¹³ Ugyanennek a személyes tendenciának eredményeképpen születtek meg a 15. század elején a különböző alkalmakra készült patrisztikus fordítások vigasztalásul, intésül vagy gratulációképpen.¹⁴

A patrisztikus irodalomra való rácsodálkozás azután fokozatosan az arisztotelészi logikára épülő és a humanisták által a Szentírás szövegétől és a misztikus istenélménytől mind távolabb érzett skolasztikus teológiával való szembefordulássá változott,¹⁵ amellyel szemben az egyházatyák személyes, szentírási ihletettségu szövegeit sorakoztatták fel. Így kerültek elő a kolostori könyvtárak mélyéről Órigenész homíliáinak rég elfelejtett latin fordításai s születtek meg később Aranyszájú Szent János evangéliumi homíliáinak és az apostoli levélhez írott kommentárjainak első latin fordításai a 15. század húszas éveiben.¹⁶

A „rácsodálkozás” és a számtalan alkalmi fordítás azonban további mélyreható változásokat hozott. Megindult a latin és görög nyelvű patrisztikus kéziratok gyűjtése, s az újabb és újabb felfedezések másolása és latinra fordítása.¹⁷ Ennek nyomán egyre határozottabban kialakult az egyház történetének tudata: a különböző zsinati gyűjtemények tanulmányozása és fordítása során ugyanis megdöbbenéssel vették tudomásul, hogy az egyház

---

¹¹ Stinger, *Italian Renaissance Learning*, 479-481 és Eugene F. Rice: *The Humanist Idea of Christian Antiquity: Lefèvre d'Étaples and his Circle*, *Studies in the Renaissance*, 9 (1962), 126-160.

¹² Jeromos humanista kultuszáról lásd: John M. McManamon: "Pier Paolo Vergerio (the Elder) and the Beginnings of the Humanist Cult of Jerome." *The Catholic Historical Review* 71 (1985): 353-71.

¹³ Nüsszai Gergely leveleinek reneszánsz fordításairól lásd: *Catalogus translationum et commentariorum. Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*. 5. Washington DC, 1986, 26-27.

¹⁴ Így például Ambrogio Traversari, aki különböző személyes megfontolásokból fordította latinra Nazianzoszi Szent Gergely *De obitu patris* (CPG 3010/18/) című művét, amelyet az apját nemrég eltemető Alonzo de Cartagena-nak ajánlott, illetve Gergely *De pace* (CPG 3010/6; 23, 22/című három beszédét, amelyet Francesco Pizolpasso († 1443) milánói érseknek ajánlott. Illetve Palladius *Dialogus de vita Johannis Chrysostommi* c. munkáját (CPG 6037), amelyet IV. Jenő pápának ajánlott vigasztalásul a nehézségekben. Minderről lásd Stringer (1977), 147-150.

¹⁵ Minderről részletesen ír Salvatore Camporeale Lorenzo Valla teológiája kapcsán: Salvatore I. Camporeale, "Renaissance Humanism and the Origins of Humanist Theology," in John W. O'Malley, Thomas Izbicki, and Gerald Christianson (ed.), *Humanity and Divinity in Renaissance and Reformation*, Leiden, 1993, 101-24. lásd még Charles Trinkaus, Lorenzo Valla on the Problem of Speaking about the Trinity, *Journal of the History of Ideas* 57 (1996), 27-53.

¹⁶ A humanisták és a skolasztika viszonyáról lásd: Charles Trinkaus: *Italian Humanism and Scholastic Theology*, in Albert Rabil, Jr., *Renaissance Humanism: Foundations, Forms, and Legacy*, 3, Philadelphia 1988, 327-348. Órigenész reneszánsz megítéléséről lásd: Edgar Wind: *The Revival of Origen*, in: Dorothy Miner: *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene*, Princeton, 1954, 412-24., ill. alább az Órigenész-korvína kapcsán. Az Aranyszájú művei közül ekkor készülnek el Titusz- és Timóteus és Philemonhoz írott levelekhez írott homíliák latin fordításai, vö. Stringer (1977), 151-153.

¹⁷ Lásd erről: Roberto Sabbadini: *Le scoperte dei codici Latini et Greci ne' secoli XIV et XV*. Firenze: G. C. Sansoni, 1905, 48-71, ill. Stinger (1977), passim. Ill. újabban Mariarosa Cortesi: *Umanisti alla ricerca dei Padri greci*, in: *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*, Firenze: Biblioteca Medicea-Laurenziana, a cura di S. Gentile, Milano, 1997, 63-75.

dogmatikus tanítása határozott fejlődés eredménye, mely az egyetemes zsinatok teológiai vitái során formálódott ki. Ekkor ismerték fel, hogy a dogmatikai kérdésekben nemcsak az egyházi tekintély, hanem a korabeli források, egyháztörténetek, zsinati jegyzőkönyvek és a kortárs egyházatyák művei a legmértvadász források.¹⁸

A legfontosabb azonban, hogy e 20-30 év során létrejött egy, a görög patrisztikát szakértő módon értő és fordító szellemi elit, amely azonban a Firenzei Zsinat összehívásáig többnyire csupán saját szellemi kalandozásainak megfelelően fordítgatott. A zsinat 1438. január 8-i megnyitásával azonban ezt a szellemi potenciált egy határozott egyházpolitikai cél: a görög és latin egyház uniójának szolgálatába állították.

Az 1438-39 között üléselő Ferrara-Firenzei Zsinat jelenti a görög patrisztikához való nyugati viszony új korszakát. A török előrenyomulás által tárgyalóasztalhoz kényszerített bizánci egyháziak és a latin teológusok első megbeszéléseinek egyik fontos eredménye az a rádöbbenés volt, hogy a két fél valójában elbeszél egymás mellett.¹⁹ A görögök ugyanis képtelenek voltak megérteni a nyugatiak szillogizmusokra épülő skolasztikus teológiáját, míg a latinok nem tudtak mit kezdeni a görögök hagyomány-központúságával, és az egyházatyák tanításához való hűség állandó hangoztatásával, amelynek eredményeképpen a keleti érvelés nem állt másból, mint különböző, a latinok állításait cáfoló egyházjogi és patrisztikus idézetek és részletek felsorakoztatásából.²⁰

A két fél közül – annak ellenére, hogy görög oldalról korábban már többen is megpróbálták a latin skolasztika érveit görög nyelven tolmácsolni, megérteni és megértetni²¹ – mégis a nyugati fél volt az, amely célratorően és pragmatikusan felismerte, mit kell tennie céljai eléréséhez. Giuliano Cesarini bíboros még a dogmatikai viták megkezdése előtt a következőt írta a kor legnevesebb görög patrisztikai szakértőjének, Ambrogio Traversarinak.

---

¹⁸ Minderről Traversari egyháztörténeti tanulmányai kapcsán Stinger írt részletesen, lásd Stinger (1977), 136-138.

¹⁹ A török hódítás szerepéről a bizánciak zsinaton történő részvételéről lásd: Constantine Tsirpanlis: *Mark Eugenicus and the Council of Florence: a Historical Re-evaluation of his Personality*. Thessalonica: Kentron Vyzantinon Ereunon, 1974, 27-29.

²⁰ A két fél teljesen eltérő érvelésmódjáról jól tájékoztat az egyik résztvevő, Szilvesztrosz Szöropulosz, aki emlékirataiban leírja, hogy az egyik grúz küldött a latinok érvelésére állítólag a következőket mondta: „*Miért Arisztotelész, Arisztotelész? Arisztotelész nem jó. Mire megkérdezték tőle: Akkor mi a jó? Mire a grúz azt válaszolta: Szent Péter, Szent Vazul, Teológus Gergely, az Aranyszájú – de nem Arisztotelész, Arisztotelész.*” Vö. *Les mémoires du grand ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438-1439)*, Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1971, 464. Minderről részletesen lásd: Kallistos Ware: *Scholasticism and Orthodoxy: Theological Method as a Factor in the Schism*. *Eastern Churches Review* 5 (1973), 16-27.

²¹ Több görög fordítás is készült például Aquinói Tamás és Anzelm műveiből, sőt íródtak ezeket cáfoló görög nyelvű traktátusok is. Vö. minderről: Apostolos Karpozilos: *Thomas Aquinas and the Byzantine East (De essentia et operatione)*. *Ekklesiastikos Pharos* 52 (1970), 129-147; Frances Kianka: *Demetrius Cydones and Thomas Aquinas*, *Byzantion* 52 (1982), 164-186. Ezek azonban mindvégig elszigetelt próbálkozások maradtak, s csak igen kevesen voltak kíváncsiak a latinok érvrendszerének részleteire.

Tisztségedre és kötelességedre kérlek, jöjj ide azonnal, mert jelenléted bizony rendkívül szükséges. Félek ugyanis, hogy ügyünk nagy kárt szenved, ha nem vagy jelen. Próbálj megszerezni Firenzében egy, a VII. Egyetemes Zsinat aktáit tartalmazó másik kódexet, mert ha ez egyezik a mi könyvünkkel, nagy erőt adhat érveinknek. Hozd magaddal összes görög kódexedet, Niccoliót és másokéit is, mindent, ami kapcsolatban áll a vita kérdéseivel... Hozd magaddal Cirill Thesaurusát. A szállítási költségre ne legyen gondod, mert a Mediciekkal elintéztük, hogy minden könyvet küldjenek ide, amit csak szükségesnek találsz. Felejtsd el a rendi reformot és jöjj. Siess, mert Krisztus hite a tét...²²

A levélből jól látható, hogy a bíboros azonnal felismerte, hogy a győzelemhez a görögök nyelvén kell beszélnie, s a hagyomány, az egyházatyák, elsősorban a görög atyák tekintélyét kell latba vetnie, s Traversari megérkezésével valóban el is kezdődött a „filológiai hadviselés”.

A görög és latin egyház közötti, akkor már csaknem fél évszázados szakadás egyik legfontosabb okának a Hitvallás Szentlélekre vonatkozó ágazatának eltérő megfogalmazását tekintették, a görög egyház ugyanis a Nikaia-Konstantinápolyi hitvallásra hivatkozva azt tanítja, a Szentlélek „az Atyától ered”, míg Nyugaton a mondatot a Karoling kor óta a Filioque-vel kibővítvé, „az Atyától és a Fiútól származik” formában vallják.²³ A görögök ezért eretnekséggel az ősi hitvallás meghamisításával vádolták a latinokat, míg azok az egyházatyák tekintélyével próbálták igazolni, hogy a nyugati Hitvallás voltaképpen egyszerű megszövegezése annak, amit az egyházatyák mindig is tanítottak.²⁴ A latinok célja tehát az

---

²² Epist. XXIV. 5. Lorenzo Mehus: *Ambrosii Traversarii Generalis Camaldulensium Aliorumque Ad Ipsum, Et Ad Alios De Eodem Ambrosio Latinae Epistolae*, Romae: Ex Typographio Caesareo, 1759, 66. *Rogo pro honore tuo, et debito statim venias huc: quia in verbo veritatis praesentia tua est supra modum necessaria: et timeo quod res istae patientur magnum praeiudicium, nisi adsis. Vide si posses habere Florentiae aliquam VII Synodum, quia, si concordaret cure libro nostro, esset nobis ad magnum robur. Ferte vobiscum omnia illa volumina graeca tam vestra, quam Nicolai, vel alterius, quae tangunt istos differentiarum articulos, et praesertim volumina illa, quae allegat file Kaleka, quae alias descripsisti in una schedula. Portes inter alia librum Thesaurorum Cyrilli. Nihil tibi constabit vectura; quia ordinatum est cum Banco de Medicis quod libros per te ei assignandos statim huc mittat. Dimitte Camaldulum, et totum Ordinem, et veni: propera propter fidem Christi.*" Vö. Stringer (1977), 212-213.

²³ A vita történetéről újabban lásd: Peter Gemeinhardt: *Die Filioque-Kontroverse zwischen Ost- und Westkirche im Frühmittelalter*, Walter de Gruyter, 2002, ill. a 13. századtól Aristeides Papadakis: *Crisis in Byzantium: the Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, St Vladimir's Seminary Press, 1997.

²⁴ A görögök ugyanis arra hivatkoztak, hogy a III. (Efezusi) Egyetemes zsinat megtiltotta, hogy a Hitvalláshoz bárki bármit is hozzátegyen, s a latinok ezt a kánont megszegték. A latinok azonban egy olyan – feltehetőleg nem eredeti – dokumentumot szegeztek ezzel szembe, amelyet azonban a II. (Konstantinápolyi) Egyetemes Zsinat a Hitvallás átszövegezésével nyilvánvalóan „megszegett”. Erre az érve a görögök azután többet nem tudtak érdemben reagálni. Minderről részletesen lásd: John H. Ericksson: *Filioque and the fathers at the council of Florence*, in: *The Challenge of our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History*, St Vladimir's Seminary Press, 1991, 157-169. Magáról a nikaiai hitvallás megváltozhatatlanságáról tudósító levélről, amelyet a kutatás

volt, hogy minél több olyan – lehetőleg görög – patrisztikus szöveghelyet találjanak, ami azt bizonyítja, hogy a Szentlélek a „Fiútól is” származik. Ennek érdekében Traversari minden eddigi szakértelmére és tapasztalatára szükség volt.

Az eredmény nem is maradt el, néhány hét múlva megkezdődtek a tárgyalások, Traversari egy Ciprusi Szent Epiphanosztól és egy Nagy Szent Vazul Eunómiosz ellen írott művéből származó szöveghellyel igyekezett megvédeni a latinok tanítását.²⁵ A görög küldöttség vezetője, Efezusi Márk püspök erre csupán annyit válaszolt, hogy a Traversari által idézett szöveghelyeket a nyugatiak meghamisították. Erre mindkét fél elkezdte a művek görög kódexeinek felkutatását, igyekeztek olyan – lehetőleg minél régebbi – kéziratot találni, amely saját igazukat támasztotta alá. Furcsamód a görög küldöttség, amely a Konstantinápolyban fellelhető összes Nagy Szent Vazul-kéziratot begyűjtötte, megdöbbenéssel tapasztalta, hogy azok nagy része, főleg a régebbi kódexek a latinok olvasatát támogatja.²⁶ Mindezek után a zsinat szinte állandó eseménye volt, hogy az idézett görög és latin szöveghelyeket az eredeti kéziratokból nyilvánosan is közszemlére tették a firenzei Santa Croce templom sekrestyéjében.²⁷

Traversari lázas erőfeszítéseinek eredményeképpen 1439 márciusára elkészült egy, a latinok érveit támogató, minden eddiginél terjedelmesebb patrisztikus idézet-gyűjtemény, amely a szöveghelyeket görögül és latinul egyaránt tartalmazta.²⁸ A szövegeket a tárgyalások akkori vezetője Giovanni Montenero ismertette a görögökkel 1439. március 23-án, a zsinat utolsó ülésén. A patrisztikus idézeteket minden esetben görögül is bemutatták, s maga Traversari olvasta fel őket, aminek következtében a beszéd mintegy nyolc órán keresztül tartott.²⁹ Az eredmény tökéletes diadal volt, a görög küldöttség az előljáró Efezusi Márk és néhány társa kivételével meghajolt az érvek előtt, s az uniós deklarációt 1439. július 6-án alá

---

nagyjából 362-re datál lásd: Martin Tetz: Zur Theologie des Markell von Ankyra I, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 75 (1964), 217-270: 232-235.

²⁵ Az ülés részletes bemutatását lásd: Joseph Gill: *The Council of Florence*, Cambridge: University Press, 1959, 194-200.

²⁶ A szöveg olvasatával – épp e rendkívül éles vita miatt – azóta már többen is foglalkoztak, s kiderítették, hogy a Vazul-szöveghagyományban két kézirat-család létezik, egyik a több kéziratot magába foglaló a latinok érveit támogatja, míg a másik, a gyéresebb csoport a görögökét (vö. L. Lohn: *Doctrina S. Basili M. de processionibus divinarum personarum*, *Gregorianum* 10 (1929), 329-364, 461-500. Ám a szöveg korai szír fordítása furcsamód mégis a görögök olvasatát támasztja alá. Minderről lásd: M van Parys: *Quelques remarques a propos d'un texte controversé de Saint Basile au Concile de Florence*, *Irénikon* 40 (1967), 6-14.

²⁷ Stringer (1977), 219.

²⁸ I. Ortiz de Urbina: *Un codice fiorentino di raccolte patristiche*, *Orientalia Christiana Periodica* 4 (1938), 423-440.

²⁹ A beszéd szövegét lásd: Octavio Giustiniani: *Acta sacri Oecumenici Concilii Florentini*, Roma: Sac. Congr. de Fide Propaganda, 1638, 269-281. Angol nyelvű bemutatása: Joseph Gill: *The Council of Florence*, Cambridge: University Press, 1959, 217-223.

is írták. A latinok sikeréről a görög küldöttség egyik kulcsembere, a később katolizált és bíborossá lett Bészarión a következőképp számolt be:

Nemcsak a nyugati atyák szövegeit idézték, hanem számos keletiét is... s mi nem tudtunk válaszolni, csak azt mondtuk, romlottak a szövegek, s a latinok meghamisították őket. Saját Epiphanoszunkat tették elénk, mondván, hogy ő számos helyen egyértelműen azt állítja, a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik: mi azt mondtuk a hely romlott. Felolvasták Nagy Szent Vazul Eunomiosz elleni művéből vett idézetet: szerintünk ez is interpolált volt. Nyugati szentek szavait idézték: minden válaszuk annyi volt: ez is romlott. Napokon keresztül tanácskoztunk, mit feleljünk, de semmi jó érvet nem találtunk.³⁰

Még ha e beszámoló, melyben Bészarión saját katolizálását próbálja igazolni, nyilván nem mentes a torzításoktól, mégis nyilvánvaló, hogy a tárgyalások középpontjában a görög atyák művei álltak. Nem csoda tehát, hogy a zsinat lezárulta után, amely azonban korántsem jelentette, hogy a görög egyház „be- vagy összeolvadt” volna Rómával, egyre másra jelentek meg az idézett művek teljes latin fordításai.

Cesarini bíboros előbb idézett levelében már a zsinat ülései között azt írta Traversarinak, hogy

Hagyj el minden más munkát, s minden figyelmedet a görög könyvek fordítására fordítsd éjjel és nappal. Nagyon hasznos lenne, ha le tudnád fordítani Vazul *Eunomiosz ellen* írott könyvének egészét. Te is tudod, milyen fontos és kegyes munka ez... Ezért, óh nemes atyám, kérlek fordítsd le Vazul művét mihamarabb, késlekedés nélkül.³¹

Traversari azonban, aki a zsinat lezárása után nem sokkal meghalt, már nem készíthette el a munkát, így az csak 1442-ben jelent meg latinul Trapezuntiosz fordításában.³² Trapezuntiosz nem sokkal ezután Alexandriai Szent Cirill a zsinaton szintén nagyon gyakran idézett *Thesaurus de Sancta Trinitate* című művének latin verzióját is elkészítette.³³

Traversari már közvetlenül a zsinat megnyitása előtt elkészítette az egyik legfontosabb szöveg, Areopagita Dénes művei, az ún. *Corpus Dionysiacum* latin fordítását, amely azonban

---

³⁰ *De Spiritus sancti processione ad Alexium Lascarim* PG 161, 358.

³¹ Epist. XXIV. 5. Lorenzo Mehus: *Ambrosii Traversarii Generalis Camaldulensium Aliorumque Ad Ipsum, Et Ad Alios De Eodem Ambrosio Latinae Epistolae*, Romae: Ex Typographio Caesareo, 1759, 66.

³² Trapezuntiosz meghagyta azokat a részeket, amelyeket Traversari már lefordított, s csak kiegészítette a latin szöveget. Minderről lásd: Irena Backus: *Deux traductions latines du De Spiritu sancto de saint Basile. L'inédit de Georges de Trébizonde (1442-1467?) comparé à la version d'Erasmus (1532)*, *Revue des Etudes Augustiniennes* 31 (1985), 258-269.

³³ A latin fordításról lásd N. Charlier: *Le Thesaurus de Trinitate de S. Cyrille d'Alexandre*, *Revue d'histoire ecclésiastique* 45 (1950), 25-81: 47-49.

ekkorra már a diadalt ünneplő pápai hatalom propagandájának szolgálatában állt. A dénesi egyetlenben (monaszban) koncentrálnak mennyei hierarchia földi képét, az egyházi hierarchiát ugyanis a pápaság saját magára, Róma primátusára értelmezte,³⁴ ugyancsak a primátus gondolatának jegyében születtek meg a különböző görög Mózes-életrajzok, Nüsszai Gergely (CPG 3159), illetve az Alexandriai Philón Mózesről írott traktátusának latin fordításai is.³⁵ A pápaság ugyanis a szakrális hatalmat az Izrael feletti tényleges politikai hatalommal egyesítő Mózes képében szintén önmagát látta.³⁶ Ezek után mintegy az intellektuális hódítás jeleként egymást érték a különböző nagy volumenű fordítási munkák, s elkészült Aranyszájú Szent János Újszövetség-kommentárjai nagy részének, Euszebiosz *Praeparatio Evangelicá*jánk és számos más műnek első latin fordítása.³⁷

A legérdekesebb azonban talán épp a reneszánsznak a patrisztikus örökséghez fűződő viszonyában jelentkező harmadik korszaka, amely egyrészt a Firenzei Zsinat teológiai vitái, illetve az azok nyomán megszületett új fordítások segítségével egy új, keresztény filozófiát hoz létre, amelynek a pogány, elsősorban platonikus örökség mellett épp az egyházatyák, különösen Areopagita Dénes és Órigenész jelentik a legfontosabb alapját. Ez a filozófia már a firenzei zsinaton kiérlelt szentháromságtani kifejezésekkel írja le az emberi lélek természetét, s annak felemelkedését a dénesi hierarchia rendszerében képzelel el, s leírásához a nemrégiben megismert görög misztikus írók, elsősorban Lépcsős Szent János képeit és metaforáit használja.³⁸ Egyik legfontosabb témája pedig az ember méltósága, a teremtett világ egészében betöltött szerepe lesz, amelynek kifejtéséhez, megvilágításához a Teremtés könyvének, különösen pedig az ember „kép és hasonlatosság” szerinti teremtésének értelmezéséből indul ki, s igen erősen támaszkodik a patrisztikus Genézis-kommentárookra.³⁹

---

³⁴ Minderről lásd: John Monfasani: *Pseudo-Dionysius the Areopagite in Mid-Quattrocento Rome*. In: Hankins, J.–Monfasani, J.–Purnell, F. jr. (ed.): *Supplementum Festivum. Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*. Binghamton, NY, Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1987. 189-219. Stinger (1977), 190-191.

³⁵ Philón Mózes-életrajzát Lilius Tifernas (1417-1486) fordította latinra 1479-ben, s IV. Sixtusnak ajánlotta, vö. Ursula Jaitner-Hahner: *Humanismus in Umbrien und Rom: Lilius Tifernas, Kanzler und Gelehrter des Quattrocento*, 1, Baden Baden: Valentin Koerner, 1993, 144.

³⁶ Charles Stinger: *The Renaissance in Rome*, Indiana University Press, 1998, 214-215.

³⁷ Uo., 167-170.

³⁸ Az új humanista teológia részletes tárgyalására itt nem vállalkozhattam, csupán utalok Pócs Dániel ezzel kapcsolatos érdekes fejtegetéseire (Pócs Dániel, *Holy Spirit in the Library. The Frontispiece of the Didymus corvina and neoplatonic theology at the court of king Matthias Corvinus*, Acta Historiae Artium, 41, 1999/2000, 158-166), illetve az egyházatyák és az aszketikus irodalom felhasználása szempontjából: Dennis F. Lackner, *The Camaldolese Academy: Ambrosio Traversari, Marsilio Ficino and the Christian Platonic Tradition*, in: *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*, Leiden: Brill, 2002, 15-44.

³⁹ A Genézis könyvének, illetve ezen belül az ember istenképiségének jelentőségéről a reneszánszban lásd: Charles Trinkaus: *In Our Image and Likeness: Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*, I. London: Constable, 1970, xiii-xxvii. Ill. John O'Malley: *Praise and Blame in Renaissance Rome*, Durham: Duke University Press, 1979, 130-137. Ill. Pico *Heptaplus* című műve kapcsán alább, az Órigenész-korvina kapcsán.

Az „újjászületett” vagy újrafelfedezett görög egyházatyák tehát a 15. század hetvenesnyolcvanas éveitől kezdve újra fokozottan előtérbe kerülnek, ekkor azonban már nem, mint a keresztény retorika és filozófia legkiválóbb művelői vagy az eretnekellenes viták legfontosabb fegyverei, hanem mint egy új filozófiai rendszer tanúságtevői és legitimálói.

Nagyjából tehát ez az a pont: a Firenzei Zsinat után induló fordítási hullám és a humanista teológia megjelenésének periódusa, ahol Mátyás könyvtárépítő tevékenysége belekapcsolódik a görög patrisztika európai, elsősorban itáliai újrafelfedezésének tendenciáiba.

A következőkben tehát a fentiekben ismertetett előzmények fényében próbáljuk meg értelmezni a *Corvina* patrisztikus darabjait, s meghatározni a fennmaradt darabok helyét az európai, illetve itáliai szellemi kontextusban. A vizsgálatok során a fennmaradt hiteles korvinák Madas Edit-féle listájából indulunk ki,⁴⁰ s az elemzést kizárólag egyetlen olyan darabra terjesztjük ki, mely ebben nem szerepel. Egy valaha Varsóban őrzött darabra, amely egészen biztosan valódi korvina volt, ám 1944-ben a Varsói Nemzeti Könyvtár több ezer értékes kéziratával együtt ez is elpusztult.

II. Görög atyák latinul a Corvinában

A következőkben tehát sorra vesszük azon latin nyelvű korvinákat, amelyek görög atyák műveinek latin fordításait tartalmazzák, s tartalmukat feltárva és azonosítva egy-egy megjegyzés formájában megpróbáljuk elhelyezni őket a korabeli szellemi irányzatok kontextusában.

ARISTEAS

München, Bayerische Staatsbibliothek: Clm. 627 – (1481)

(Csapodi (1973), Nr. 53; Csapodi (1990), Nr. 109; *Ex Bibliotheca Corviniana: Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*, Budapest, 2008, 91-93.)

f. 1-80: Aristeas: *Ad Philocratem de interpretatione LXX interpretum* CAVT 273

A Septuaginta legendás keletkezéstörténetét feltáró görög szöveget Matteo Palmieri († 1483) fordította latinra az 1460-as években. A szöveg lefordítása a reneszánsz során egyre érlelődő

---

⁴⁰ Madas Edit: *La Bibliotheca Corviniana et es corvinas „authentiques”*. In: *Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne*. Jean-François Maillard, István Monok, Donatella Nebbiai (éd.), Budapest, OSZK, 2009, 35–80. <http://mek.oszk.hu/07400/07400/>

bibliakritika, a Szentírás különböző verzióinak kritikai összevetésének előfutára.⁴¹ A szöveget valószínűleg mint a korban oly népszerű levél-műfaj egy érdekes képviselőjét is fontosnak tartották, nem is szólva arról, hogy a mű talán a legfontosabb legitimációja annak a hellenisztikus és egyben humanista gondolatnak, hogy az isteni bölcsesség alapvetően héber kinyilatkozását igenis össze lehet egyeztetni a görög nyelvvel és kultúrával.⁴²

Mindemellett azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a rendkívül érdekes tényt sem, hogy a késő 15. századi firenzei neoplatonikusok, s elsősorban Pico della Mirandola igen nagyra tartotta a Septuaginta szövegét, s zsolttárgyarázataiban gyakran ír arról, mennyivel pontosabb jobb az Ószövetség görög szövege, mint a héber illetve az ennek nyomán készült Vulgata-fordítás.⁴³ A Septuaginta apológiája közben a szöveg isteni ihletettségét hirdető Ariszteász-levél tehát bizonyára fontos forrás lehetett Pico számára.⁴⁴

ATHANASIUS

Bécs: ÖNB: Cod. Lat. 799. (1470 körül)

(Csapodi (1973), Nr. 74; Csapodi (1990), Nr. 184.; **Benoit Gain**: *Traductions latines de Pères grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Édition des lettres de Basile de Césarée*, Bern: Lang, 1994, 227-228.)

1. f. 1r-31v: *De incarnatione contra Apollinarem* CPG 2231 (a szöveg /a prológus/ eleje hiányzik, az eredeti incipit *Qui dominum nostrum...*) f. 14r, 16r, 20r: szövegközi beírt görög kifejezések
2. f. 31v-46v: *Liber Athanasii de apparitione dei verbi in carne* CPG 2806 (*Qui versute divinas scripturas intelligere volunt inhumana verba...*), f. 33r; 38r; 43r; 46r: szövegközi görög kifejezések.
3. f. 47r-52v: *Epistula ad Adelphiium* CPG 2098 (*Dilectissimo et amantissimo Adelfio episcopo et confessori athanasii archiepiscopus et qui in Alexandria sunt fratres.... Inspicientes litteris quae a tua veneratione scripta sunt...*), f. 48r; 50r; 50v; 52r: szövegközi görög kifejezések.
4. f. 52v-55r: *Epistula ad Maximum* CPG 2100 (*Inspicientes quae a te modo scripta sunt tuam quidem benevolentiam amplexus sum...*)
6. ff. 55r-56v: Apollinaris Laodicensis: *Ad Iovinianum* CPG 3665 (*Confitemur filium dei qui ante secula sempiternae ex patre natus est...*)
7. f. 56v-62r: *Epistula ad episcopum Persarum* CPG 2294; *Epistula Dionysii Alexandrini ad Paulum samosatensem* CPG 1708 (*Sancta et divinitus inspirata scriptura antiquorum nobis actus enarrat deducens nos...*); f. 57v, 59r, 60r: görög terminus technicusok
8. f. 62v-70r *De Trinitate Dialogus IV.* (csak a IV könyv: PG 28, 1249C-1264A) CPG 2284 (*Orthodoxus dixit corpus humanum habuit Christus an non. Apollenares respondit Non. Orthodoxus dixit Sed quale...*).

⁴¹ A fordításról és a levél itáliai utóéletéről lásd: Alberto Vaccari: La lettera d'Aristea in Italia, in: *Scritti di erudizione e di filologia*, 1, *Filologia biblica e patristica*. Roma 1952, 1-23: 6-10., ill Charles Trinkaus: *In Our Image and Likeness: Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*, II. London: Constable, 1970, 588.

⁴² Az, hogy az Ariszteász-levél voltaképpen célja nem más, mint a Septuaginta görög szövege isteni ihletettségének legitimálása, mára már teljesen elfogadott tény, vö. Nina L. Collins: *The Library in Alexandria and the Bible in Greek*, Leiden: Brill, 2000, 144-155.

⁴³ *Epistula ad Andream Corneonem* (Opera omnia, 383): „*hi a septuaginta versi sunt interpretibus, eamque translationem plus quam sexcentis locis, uti parum fidelem Hebraei coarguunt, ego proprietati innixus Hebraicae et Chaldaicae literaturae, cum et sensuum integritati illos ab omni Iudaeorum calumnia assero et defendo.*”

⁴⁴ A Septuaginta szerepéről Picónál lásd: Crofton Black: *Pico's Heptaplus and Biblical Hermeneutics*, Leiden: Brill, 2006, 67-68; 84-88; 92-93.

A kódexben fennmaradt művek, köztük számos kétes hitelű Athanáz-szöveggel, egy rendkívül fontos 9. századi firenzei kódexből származnak, amely egyedül őrizte meg a szövegek latin fordítását.⁴⁵ A korvina szövegeinek címe, beosztása, sőt sorrendje is pontosan megegyezik ezzel a kézirattal. Feltehető tehát, hogy közvetlenül annak mintájára készülhetett talán épp Firenzében.⁴⁶ A firenzei kódexet 1431-ben fedezte fel Ambrogio Traversari barátja, Niccolò Nicoli, s a korban nagy szenzáció volt.⁴⁷ Tartalmát a 15. század folyamán részletekben és egészében is többször lemásolták,⁴⁸ s a Firenzei Zsinat során gyakran használták a görögök ellen.⁴⁹ Az őskódex különleges értéke, hogy az egyes teológiai szakfogalmak latin megfelelői mellett nagyon gyakran tartalmazza azok görög eredetijét is, amely valószínűleg fontos lehetett a zsinati viták során. Nem véletlen tehát, hogy ezek a későbbi átiratokban, s így a bécsi korvinában is, egytől egyig szerepelnek.⁵⁰

A kódexet feltehetőleg Brassicanus vitte Bécsbe 1525-ös budai látogatása után, mivel a kötet utolsó szennylapján (f. 70v) sajátkezű bejegyzése olvasható, amely Phótiosz pátriárka *Bibliothéké* című műve Athanázra vonatkozó fejezetének Ognibene da Lonigo († 1474) által készített latin fordítását tartalmazza, amelyet Brassicanus feltehetőleg Athanáz műveinek első 1482-es, Celsano-féle kiadásából másolhatott ki.⁵¹ A kötet talán azonos lehet azzal az

---

⁴⁵ A kézirat Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, S. Marco 584, ff. 1-33. A kézitról lásd: Giovanni Mercati, *Codici Latini Pico Grimani* Pio. (Studi e Testi, 75) Vatican, 1938, 188-191. ill. újabban Benoit Gain: *Traductions latines de Péres grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: édition des lettres de Basile de Césarée*, Bern: Lang, 1994.

⁴⁶ A bécsi katalógus 14. századi datálása (*Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*; Wien: Gerold, 1864, 134.) helyett De Marinis a 15. századnak mondja a kéziratot és toszkán eredetűnek tartja (*La Legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI. Notizie ed elenchi*. I. Napoli, Roma, Urbino, Firenze, 1960, 105), míg Otto Mazal 1470 körülre datálja (*Byzanz und das Abendland. Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Handbuch und Katalog*. Graz 1981, 149), Benoit Gain szerint inkább 1480 körül keletkezhetett (Gain, *Traductions latines de Péres grecs*, 228.)

⁴⁷ Stinger (1977), 274.

⁴⁸ Így például: Firenze: Biblioteca Laurenziana: Fiesole 44, illetve Roma: Biblioteca Apostolica Vaticana: Ottob. Lat. 70, vö. minderről részletesen: Gain, *Traductions latines de Péres grecs*, 227-228.

⁴⁹ Így például Giovanni Montenaro nevezetes beszédében a zsinat utolsó ülésén: „*Item iste doctor in libro de incarnatione Verbi dicit...*” (*Acta sacri Oecumenici Concilii Florentini*, Roma: Sac. Congr. de Fide Propaganda, 1638, 273.), amely a kódex első darabját takarja.

⁵⁰ Minderről részletesen a görög terminusok telejs jegyzékével együtt lásd: Gain: *Traductions latines de Péres grecs*, 328-333.

⁵¹ Phótiosz: *Bibliothéké* 149. (Vö. PG 25, cclxxvii, ahol a latin fordítást Petrus Nanniusnak († 1557) tulajdonítják). A Phótiosz-féle „Athanáz-szócikk” Bessarión egyik görög Athanáz-kódexének (Firenze: Biblioteca Laurenziana San Marco 695, f. 1v.) élén szerepelt. Mivel Ognibene ezen kódex alapján készítette el az Athanáz-korpusz fordítását, s később ez volt az első nyomtatásban is megjelent Athanáz-gyűjtemény, a Phótiosz-részlet a későbbiekben állandó kísérője lett az Athanáz-műveknek. Valószínűleg ezért másolhatta bele Brassicanus is a kódexbe. Minderről részletesen: Silvia Fiaschi, *Un codice del Bessarione alla base della "princeps" di Atanasio nella versione di Ognibene da Lonigo*, in: „*Editiones principes" delle opere dei padri greci e latini: Atti del Convegno di studi della Società internazionale per lo studio del Medioevo latino (SISMEL), Certosa del Galluzzo, Firenze, 24-25 ottobre 2003*, Roma: SISMEL edizioni del Galluzzo, 2006, 230.

Athanasius-szal, amelyet Brassicanus 1525-ös látogatásának leírásában, Salvianus-kiadásnak előszavában említ.⁵²

BASILIVS_1

OSzK: Clmae 415 – (1470 körül)

(Csapodi (1973), Nr. 102; Csapodiné (1978), Nr. 13; Csapodi (1990), Nr. 36.)

1. ff. 1-99v: *Adversus Eunomium* CPG 2837

2. ff. 99v-156: *De Spiritu Sancto* CPG 2839

Nagy Szent Vazul két, a Firenzei Zsinaton legtöbbet vitatott művének Trapezuntius által 1442-ben készített latin fordítása. A kézirat maga 1472-előtt Vitéz Jánosé lehetett.

BASILIVS_2

Budapest: OSzK: Clmae 426 – 1470-1490 közt.

(Csapodi (1973), Nr. 106; Csapodi (1990), Nr. 44.)

Hexaameron CPG 2835

A latin fordítást egy bizonyos Eustathius készítette még a 4-5. század fordulóján.⁵³ A szöveg a 15. század végén a keresztény újplatonizmusnak a Teremtés és a Genezis könyvére való gyakori hivatkozásai nyomán válik igen népszerűvé,⁵⁴ olyannyira, hogy a század végén két újabb latin fordítása is megjelenik.⁵⁵

CHRYSOSTOMUS_1

Bécs: ÖNB: Lat. 977 (1465 – Firenze)

(Csapodi (1973), Nr. 170; Csapodi (1990), Nr. 187; Csapodiné Gárdonyi K., *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Budapest: Akadémiai, 1984, Nr. 23.)

Dialogus de sacerdotio CPG 4316 (*Incipit liber dialogi sancti Johannis Chrysostomi Constantinopolitani episcopi et sancti Basilii Caesariensis episcopi college beati Gregorii Nazanzeni qui intitulatur de dignitate sacerdotali – Mihi quidem multi fuerunt amici et amicitie iura...*) Vitéz János sorközi és marginális bejegyzéseivel.

---

⁵² Salvianus, *De vero iudicio et et providentia Dei...libri VII*, Paris 1575, 10: „Athanasij... infinita opera”.

⁵³ A fordításról lásd: Berthold Altaner: Eustathius, der lateinische Übersetzer der Hexaëmeron-Homilien Basilivs des Grossen, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 39 (1940), 161-170.

⁵⁴ Eustathius fordításának szerepéről lásd: A. Perrosa, Un codice della Badia fiesolana con postille del Poliziano, *Rinascimento* 21 (1981), 29-51.

⁵⁵ A szöveget először Lampugnino Birago fordította le II. Pál pápa számára (BAV: Vat. Lat. 302, vö. *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*, Firenze: Biblioteca Medicea-Laurenziana, a cura di S. Gentile, Milano, 1997, 350-353), majd szinte azonnal elkészült egy újabb változat, melyet Johannész Argyropulosz készített IV. Sixtus számára (BAV: Vat. Lat. 301, vö. *Umanesimo e padre della hiesa*, 366.), minderről lásd: Charles Stinger: Greek Patristics and Christian Antiquity in Renaissance Rome", In: *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*, Binghamtom, 1982, 153-169: 158-159., ill. uó. *The Renaissance in Rome*, Bloomington: Indiana University Press, 1998, 230.

A papságról szóló dialógust már a 8. század végén lefordították latinra,⁵⁶ s ez a fordítás a karoling kortól kezdve igen elterjedt Nyugaton: sokan olvasták és idézték a középkorban. A 15. századi humanista kéziratokban azután a latin változat különösen népszerűvé vált és igen gyakran előfordul.⁵⁷ Ennek nyomán azután néhányan magának Traversarinak tulajdonították a latin fordítást,⁵⁸ míg mások úgy érveltek, hogy Lilio Tifernate († 1486) készítette.⁵⁹ A probléma azonban az, hogy néhány, a humanista kódexre jellemző, apróbb olvasati problémától eltekintve a már 9-10. századi kódexekben előforduló latin szöveg szinte teljes egészében megegyezik a humanista kéziratokban, így például a bécsi korvinában is található szövegváltozattal. Így ezek minden bizonnyal vagy a régi fordítás egyszerű átíratái, vagy – ha Traversari „keze” tényleg felfedezhető a szövegben – a régi fordítás egyfajta javított, aktualizált verzióinak tekintendők. Traversari és a latin szöveg kapcsolatának kérdése azonban mindeddig még nem dőlt el megnyugtatóan.

Annyi azonban bizonyos, hogy a bécsi korvina szövege egyértelműen a latin fordítás 15 századi humanista változatát tükrözi, s írásában, kiállításában és szövegezésben nagyon közel áll egy Giovanni di Piero da Stia († 1476) által Firenzében másolt kódexhez, amely a *Dialógus* mellett Lilio Tifernate további Aranyaszájú-fordításait őrzi.⁶⁰ A bécsi korvina eredetileg Vitéz János tulajdonában lehetett, a margón feltehetőleg az ő szövegkritikai jellegű bejegyzései olvashatók, s a kötet minden bizonnyal az ő gyűjteményéből került Mátyás könyvtárába.⁶¹

A dialógust a reneszánsz nagyon nagyra értékelte, mivel ebben a szövegben látták a platóni dialógus keresztény célra történő felhasználásának egyik legszebb példáját,

---

⁵⁶ Anne-Marie Malingrey: “La tradition manuscrite du *De sacerdotio* de saint Jean Chrysostome à la lumière du ‘vetus interpres latinus’”, in: *ANTIDORON I. Hommage à Maurice Geerard pour célébrer l’achèvement de la Clavis Patrum Graecorum*, Wetteren 1984, pp.27-32.

⁵⁷ A korai kódexek jegyzékét részletes irodalommal, lásd: Lorini, F., “Una traduzione latina del *Peri hierosunes* di Giovanni Crisostomo attribuita ad Ambrogio Traversari”, *Aevum* 73 (1999) 549-570: 561-564.

⁵⁸ Így például Jean Jouffroy († 1473) francia bíboros, aki már egy 1460-as, saját könyveiről készített jegyzékben azt írta, hogy a *De sacerdotio et eius dignitate liber vj ab Ambrosio ipso* lett latinra fordítva. Vö. BAV: Vat. Lat. 409, f. 121v. A kézírás fakszimiléjét lásd: *Umanesimo e padre della Chiesa*, 284. Ennek nyomán számos későbbi, a humanizmussal foglalkozó tudós Traversari fordításának tekintette a művet, így pl. Stinger (1977), 131-132, ill. nyomában néhányban, minderről lásd: Lorini, F., “Una traduzione latina del *Peri hierosunes*, 555-559.

⁵⁹ A. M. Bandini, *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, vol. IV. Florentiae, 1777, 447-448.

⁶⁰ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Pl. 14 dext. 3, ff. 1r-70v, amelyben a *Dialógus* után az Aranyaszájú *De patientia Iob* és *De Paenitentia* című műveinek latin fordításait találjuk. és A kötetéről részletesen: *Umanesimo e padre della chiesa*, 300-301.

⁶¹ Csapodiné Gárdonyi K., *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Budapest: Akadémiai, 1984, Nr. 23.

népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy a 16. században Pompilio Amaseo († 1585) újra lefordította latinra.⁶²

CHRYSOSTOMUS_2

Budapest: OSzK: Clmae 346 – 1485-1490

(Csapodi (1973), Nr.171; Csapodi (1990), Nr. 28.)

1. ff. 1–64v. Homiliae XVIII. in epist. I. ad Tymotheum CPG 4436 (*Vnvs ex apostoli discipulis timotheus fuit*)
2. ff. 64v–102v. Homiliae VI. in epist. II. ad Tymotheum. CPG 4437 (*Qvid sibi uult*)
3. ff. 102v–126. Homiliae VI. in epist. ad Titum. CPG 4438 (*Vnus ex Pauli socijs hic fuit*)
4. ff. 126v–137. Homiliae III. in epist. ad Philemonem. CPG 4439 (*Primum necessario dicendum*)
5. ff. 137–155. Epistolae III. ad Olympiadem matronam. CPG 405 (*Dominiae... Olympiadi ... Age rursus meroris tui* – a harmadik levél vége hiányzik.)

A homíliák és levelek mind Traversari fordításai, aki a páli levelek kommentárjaival az Aranyszájú műveinek meglevő latin fordításait kívánta kiegészíteni, míg az özvegy Olympiaszhoz írt levelek a vigasztaló levél klasszikus keresztény példái.⁶³ Az exegetikai művek és a három levél ugyanebben a kontextusban szerepel egy firenzei kéziratban is, amelyet Traversari feltehetőleg saját maga írt, elképzelhető tehát, hogy ez a kódex szolgált a korvina mintájául is.⁶⁴

CHRYSOSTOMUS_3

Varsó: Biblioteka Narodowa Ms. Lat. F.vel.I.99 – Firenze: 1485-1490 közt - 1944-ben megsemmisült)⁶⁵

1. f. 1r-197v: Homiliae I-XXIX in Epistolam ad I Corinthios CPG 4428
2. f. 197v-212v: Ecloga de filiorum educatione CPG 4684 (27)⁶⁶
3. f. 212v-221r: Ecloga de peccato et confessione CPG 4684 (24)
4. f. 221r-229r: Ecloga de morte et interpretatione epistolae ad Thessalonicenses CPG 4684 (31)
5. f. 230r-234v: Ecloga de imperio, potestate et gloria CPG 4684 (21)
6. f. 234v-243r: Ecloga de virtute et malitia (26)

⁶² Stinger (1977), 175-176.

⁶³ Stinger (1977), 152-153.

⁶⁴ Pl. Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Soppr. J VI 6 (574), amely feltehetőleg Traversari saját példánya, vö. Agostino Sottili: 'Autografi e traduzioni di Ambrogio Traversari', *Rinascimento*, v (1965), 3-15: 9-10.

⁶⁵ A kézirat részletes leírását lásd: J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich*, *Archiwum do Dziejów Literatury i oświaty w Polsce* 11 (1910), 10-13. ill. ennek nyomán Paul Oscar Kristeller: *Iter Italicum: a finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries*, 5. Leiden: Brill, 1990, 178. Kristeller leírása azért is különösen fontos, mert Csapodi Csaba katalógusában a művek egymásutánja teljesen fel van keveredve, vö. Csapodi (1973) Nr. 175. A kézirat megsemmisülését a könyvtár munkatársa, Slawomir Szyller kérésére egy 2010. januári levelében külön is megerősítette.

⁶⁶ Ehhez az eklogához feltehetőleg hozzámásolták még a kéziratokban rendszerint ezután következő *Ecloga de futuro iudicio* című összeállítást is, amit a katalógusok készítői feltehetőleg nem vettek észre a kéziratban, pedig az első darab mérete (mintegy 14 fólió) arra utal, hogy itt valószínűleg két eklogáról lehet szó. Az eklogák körülbelül hasonló méretű firenzei kéziratában (Firenze: Biblioteca Medicea Laurenziana: Fiesolano 41) ugyanis az első egység 6 (ff. 316v-319r), míg a következő négy fólió terjedelmű (ff. 319r-323r).

7. Adversus Iudaeos homiliae VI. CPG 4327

A kódex darabjai – a Zsidók ellen írott homíliák kivételével, amelyeket még Traversari fordított latinra 1424-ben⁶⁷ – Francesco Groffolini Aretino († 1470 k.) fordításait tartalmazza, aki a Korintusi levél magyarázatát 1457-ben, az Aranyszájú különböző műveiből kivonatolt tematikus válogatásokat, az ún. eklogákat pedig 1452-53-ban fordította latinra, s ezek általában Groffolino többi fordításával együtt hagyományozódtak a kéziratokban.⁶⁸ Szinte pontosan ugyanebben a kontextusban található Groffolino Aranyszájú-fordításai egy 1462-1467 között másolt díszes firenzei kódexben, amely szintén a Korintusi levélhez írott homíliákkal kezdődik, majd néhány más exegetikai mű után, az eklogák ugyanezen darabjait és végül az *Adversus Iudaeos* tartalmazza.⁶⁹ Valószínűnek tűnik tehát, hogy az elpusztult varsói korvina egy ezen firenzei darab alapján készült válogatás, amely alapvetően Griffolini Chrysostomus-fordításait gyűjti egybe.

Ps.-CLEMENS

BEK: Cod. Lat. 3 (1472 előtt)

(Mezey (1963). Nr. 3.; Csapodi (1973), Nr. 201; Csapodi (1990), Nr. 8; Mezey-Tóth (2008), Nr. 3.)

Recognitiones cum epistola Clementis ad Iacobum – CPG 1015 (5) és (3)

A két szöveget még Rufinus fordította latinra a 4. század végén. A reneszánsz korában a kelemen-i iratokat az egyház őskoráról tudósító fontos történelmi dokumentumnak, szinte egyháztörténelmi munkának tekintették.⁷⁰

CYRILLUS ALEX.

Budapest: OSZK: Clmae 358 (datálása és eredete bizonytalan, eleje kitépve)

(Csapodi (1973), Nr. 217; Csapodi (1990), Nr. 30)

f. 1-126 S. Cyrillus archiepiscopus Alexandriae: *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate* CPG 5215 (csak a szöveg egy részét /PG 75, 59, CD–610 BC/ tartalmazza, a többi hiányzik)

Johannes Trapezuntius fordítása 1486-ból, a mű a Firenzei Zsinaton az egyik leggyakrabban idézett görög tekintély volt, teljes fordítása is ezért készült el.

---

⁶⁷ Stinger (1977), 131.

⁶⁸ G. Mancini, *Francesco Griffolini, cognominato Francesco Aretino*. Firenze, tip. di G. Carnesecchi e figli, 1890, 23-24.

⁶⁹ Firenze: Biblioteca Medicea Laurenziana: Fiesolano 41. A kódexről részletesen lásd: *Umanesimo e padre della chiesa*, 306-308.

⁷⁰ Vö. pl. Mirandolánál: *Apologia (De Salute Origenis disputatio)*, in *Opera* (Basel, 1557), 204: 4. . . *Clemens apostolorum discipulus, qui Romanae ecclesiae post Apostolos episcopus et martyr fuit, libros edidit, qui appellantur Recognitiones, in quibus cum ex persona Petri doctrina quasi vere Apostolica ex ponatur.*

Ps.-CYRILLUS

Bécs: ÖNB: Lat. 1037 – 1443 (f. 72r)

(Csapodi (1973), Nr. 219; Csapodi (1990), Nr. 188.)

Speculum sapientiae

f. 1-72. *Tractatus qui dicitur apologeticus doctoris Cirilli de Greco in Latinum translatus divisus in IV libros primus est contra impudentiam secundus contra superbiam tertius contra cupiditatem et quartus contra luxuriam*

A szöveg címe félrevezető, a kódexben fennmaradt mű ugyanis egy középkori exemplumgyűjtemény, amelyet feltehetőleg a 14. század elején élt domonkos Bongiovanni da Messina írt, s amelyet a kézirati hagyomány egy része a 4. század elején élt Jeruzsálemi Szent Cirillnek tulajdonít.⁷¹ A téves attribúció oka feltehetőleg az lehetett, hogy a szerző egy másik fordítás, a Kalila és Dimna néven ismert arab mesegyűjtemény négyes felosztását követte, s erre utalást is tett, s a Cyrillus név megjelenése talán a Calyla cím eltorzulása miatt jelent meg a kéziratok élén.⁷² A „korvina” tehát feltehetőleg egy 15. század elejéről származó középkori kódex lehet, amelyet talán épp e téves attribúció miatt, mint a híres Cirill – a felirat szerint egyértelműen – görögből latinra fordított művét soroltak be a könyvtárba, s kötöttek jellemző korvina-kötésbe.

DAMASCENUS

Budapest: OSzK: Clmae. 345 – Firenze: 1485-1490

(Csapodi (1973), Nr. 220; Csapodi (1990), Nr. 27.)

1. ff. 2–91v: S. Iohannes Damascenus: *De fide orthodoxa* I-IV. CPG 8043 (Burgundio de Pisa fordításában)
2. ff. 92–133: Anselmus Cantuariensis: „*Liber monologion.*” (PL 158, 141–224.)
3. ff. 133v–145. Anselmus Cantuariensis: *Proslogion* (PL 158, 223–242.)
4. ff. 145–190v. Anselmus Cantuariensis: *Liber cur deus homo* (PL 158, 359–432.)
5. ff. 190v–214v. Anselmus Cantuariensis: „*Liber de processione Spiritus sancti.*” (PL 158, 285–326.)
6. ff. 214v–218: Anselmus Cantuariensis: „*Epistula ad Valerianum*” (!) „*Nuemburgensem Episcopum De fermentato et azimo.*” (PL 158, 541–548.)
7. ff. 218–272. Eadmerus monachus: „*Liber Anselmi De Voluntate triplici vel de similitudinibus.*” (PL 159, 605–702.)
8. ff. 272v–290v. Anselmus Cantuariensis: „*Liber de conceptu uirginali et de originali peccato.*” (PL 158, 431–464.)
9. ff. 290v–292. Anselmus Cantuariensis: *Epistola secunda ad Walerannum. De sacramento ecclesiae.* (PL 158, 551–554.)

Az első helyre másolt szöveget, Damaszkuszi Szent János *Az igaz hit kifejtése* című munkáját Burgundius Pisanus fordította latinra a 11. században. A szöveg a görög egyház legalapvetőbb hittételeinek rövid bemutatását és magyarázatát tartalmazza, s természetesen a Szentháromság

⁷¹ Kaeppli Nr. 699, ill. Bloomfield 5372.

⁷² Sabbadini, R., Il "Quadripartitus" di Bongiovanni da Messina, *Giornale storico della letteratura italiana*, 90 (1927), 216-219.

dogmájának részletes bemutatásával kezdődik. Az, hogy ez a mű éppen Anzelm az 1054-es egyházszakadás idején a görögök ellen írt műveivel együtt szerepel a korvinában, nyilvánvalóvá teszi, hogy a kódex voltaképpen a Firenzei Zsinat szellemében fogant görögellenes polemikus gyűjtemény. A kódex a két egyház évszázados vitái során előkerült szinte valamennyi kérdésben állást foglal, a Szentlélek eredetétől fogva az eredendő bűn tanításán keresztül egészen a liturgián használt kovászos és kovásztalan kenyérrel kapcsolatos eucharisztikus vitákig.⁷³ Az hogy a kötetben egy görög és egy latin egyházatya művei szerepelnek egymás mellett szinte képszerűen illusztrálja a Firenzei Zsinat egyik legfontosabb tételét a görög és latin egyházatyák *concordiájáról*.⁷⁴

DIDYMUS

New York: Pierpont Morgan Library: MS. 496 – Firenze 1488.

(Csapodi (1973), Nr. 224; Csapodi (1990), Nr. 115.; Benoît Gain, *Traductions latines de Pères grecs: la collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Edition des lettres de Basile de Césarée* (Publications Universitaires Européennes, Série XV, Philologie et littérature classiques, 64), Bern, etc.: Peter Lang, 1994, 200-203.)

1. f. 2r-37v: Didymus: *De Spiritu Sancto* CPG 2544.
2. f. 38r-62v Ps.-Eusebius Vercellensis *De Trinitate* libri XII CPL 105 (CPPM 1351).⁷⁵
3. f. 63r-71r: Cyrillus Ep. 41. CPG 5341 *Ad Acacium* a firenzei Laur. 584-ből (22)
4. f. 71r-78v: Cyrillus Ep. 40 CPG 5340 a firenzei Laur. 584-ből (23)
- 5.) f. 78v-82r: Cyrillus Ep. 45 *ad Succensum* CPG 5345 a firenzei Laur. 584-ből (24)
- 6.) f. 82v-86r: Cyrillus Ep. 46 *ad Succensum* CPG 5346 a firenzei Laur. 584-ből (25)
- 7.) f. 86r-87v: Cyrillus Ep. 44 *ad Eulogium* CPG 5344 a firenzei Laur. 584-ből (26)
- 8.) f. 88r-91v: Proclus Hom. I. *De S. Maria* CPG 5800 a firenzei Laur. 584-ből (27)
- 9.) f. 92r-225v: Johannes Climacus: *Scala Paradisi* CPG 7852

A Didymus-korvina tartalmi értékeléséhez és a szövegek szellemtörténeti kontextusához Pócs Dániel tanulmánya után nehéz bármit is hozzátenni. Pócs meggyőzően bizonyítja, hogy a kéziratban szereplő művek milyen fontos szerepet játszottak a Firenzei Zsinat dogmatikai vitáiban, még érdekesebb azonban annak bemutatása, hogy ezek a szövegek a zsinati viták lezajlása után miként termékenyítették meg az új humanista teológiát.⁷⁶ Mindehhez csupán

⁷³ Ez utóbbi az ún. kovásztalan (azymita) vita a későbbiekben is az egyik legvitatottabb kérdés volt a két egyház között, vö. Mahlon H. Smith: *And taking bread ...: Cerularius and the azyme controversy of 1054*, Paris: Editions Beauchesne, 1978.

⁷⁴ Giovanni Montenero például a zsinat utolsó ülésén a görög patrisztikus idézetekből álló szónoklatát is ezekkel a szavakkal vezette be: *Sequentes ordinem primo institutum transimus ad auctoritates sanctorum Graecorum, ut ex illis testimoniis innotescat concordia sanctorum Latinorum et Graecorum*. In: *Acta sacri Oecumenici Concilii Florentini*, Roma: Sac. Congr. de Fide Propaganda, 1638, 269.

⁷⁵ A szöveg eredete tisztázatlan, nem IV. századi Vigiliusnak és Athanasiusnak egyaránt tulajdonítják. Vö. Lorenzo Dattrino: *Il De Trinitate pseudoatanasiano (Studia ephemeridis "Augustinianum" 12.)*, Roma: Institutum Patristicum Augustinianum, 1976.

⁷⁶ Pócs Dániel, *Holy Spirit in the Library. The Frontispiece of the Didymus corvina and neoplatonic theology at the court of king Matthias Corvinus*, *Acta Historiae Artium*, 41, 1999/2000, 162-166.

annyit tehetnénk hozzá, hogy a kódex második részében, a Didymus-munka után szereplő szövegek (Nr 3-8) szintén zsinati iratok, s éppen abból a 9. századi firenzei kódexből származnak, amelyből az Athanasius-korvina összes szövege.⁷⁷ A címük, s ami talán még meggyőzőbb, a sorrendjük is megfelel az ebben a kéziratban látható struktúrának.⁷⁸ Nyilvánvaló tehát, hogy ezek dogmatikai jellegük miatt kerültek a Didymus-traktátus mellé, s így alkotnak egységes szentháromságtani dogmatikai-polemikus gyűjteményt. Ennek végére került be az Ambrogio Traversari által 1419-ben házfőnöke, Matteo prior számára újrafordított *Scala Paradisi*.⁷⁹

Már Pócs Dániel tanulmánya is felveti azonban a kérdést, miért kellett megrendelni és ilyen különleges illuminációval ellátni egy görögellenes polemikus gyűjteményt csaknem fél évszázaddal a zsinat lezárása után.⁸⁰ A probléma megoldását ő a korabeli Firenzében érlelődő neoplatonikus filozófia teológiai indíttatásában véli felfedezni. A gyűjtemény voltaképpen rendeltetésével kapcsolatos véleményét szerintem tovább erősíti a kötet utolsó darabja, Létras Szent János *A mennyei lajtorja* című művének jelenléte is. A 6. századi Sinai-hegyi apát 30 fejezetre tagolódó munkája ugyanis Jákób mennyekbe vezető lajtorjájának (Gen 28, 11-12) mintájára lépésről lépésre mutatja meg a lélek megtisztulását, felemelkedését és átistenülését, azaz a Szentlélek megszerzésének útját.⁸¹ A mű utolsó előtti 29. fejezetében a *Földi mennyország, azaz az áldott szenvedélytelenségről* szóló fejezetében írja le az emberi lélek által elérhető legmagasabb állapotot, amelyben az aszkéta „*elméjét a teremtmények fölé emelte, minden érzékét alávetette az értelemnek, és azt az Úr színe elé állítva erejét meghaladó szolgálattal egyre feléje halad.*” Ez az állapot *Isten tökéletes ismerete, amelynél csak az angyaloké különb.*⁸²

Érdekes módon szinte ugyanezekkel a kifejezésekkel és leírásokkal találkozunk Mirandola neoplatonikus Genezis-magyarázatában a *Heptaplusban* is, amelynek utolsó fejezetében a lélek tökéletes boldogságáról a *Létra* szavaival beszél “*Vera autem et consummata felicitas ad Dei faciem contuendam, quae est omne bonum, ut ipse dixit, et ad*

---

⁷⁷ Vö. fentebb 45. jegyzet.

⁷⁸ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, S. Marco 584, ff. 60v-78r. ill. Giovanni Mercati, *Codici Latini Pico Grimani* Pio. (Studi e Testi, 75) Vatican, 1938, 189-190.

⁷⁹ A szövegnek ekkorra már létezett egy, a 14. századi Angelo Clareno de Cingoli által készített latin fordítása, ez azonban Traversari szerint annyira igénytelen volt, hogy eltorzította az eredeti szépségét, ezért ő inkább újrafordította a művet. A szöveg később rendkívül népszerű lett, s számos kéziratban maradt fenn. Vö. Stinger (1977), 15-16, 110-112.

⁸⁰ Pócs, *i. m.*, 168.

⁸¹ A műről és szerkezetéről lásd: John Chryssavgis: *John Climacus: from the Egyptian Desert to the Sinaite Mountain*, Ashgate Publishers, 2004, 21-41. ill. Walther Völker: *Scala paradisi*, Wiesbaden: F. Steiner, 1968.

⁸² PG 88, 1148 Traversari fordításában: „*mentem vero supra creaturam omnem elevans omnes sibi subiecit sensus atque vultui domini animam sistens supra virium suarum modum... perfectam cognitionem Dei ab angelis secundam esse aiunt*”. Cf. Budapest: OSzK: Clmae 344, 168r.

perfectam cum eo principio a quo emanavimus unionem nos revehit et adducit.”⁸³ Erről a boldogságról pedig ugyancsak a *Létrához* hasonlóan írja, hogy ez csak az angyalok és az emberek kiváltsága,⁸⁴ a felemelkedésről pedig egyértelműen a *Létra* képeivel szól.⁸⁵ A kötet tehát – amint összeállítása, a benne megőrzött szövegek együttese és az illuminációk is elárulják – a Firenzében formálódó új humanista teológia legfrissebb irányait tükrözi.⁸⁶

DIONYSIUS AREOPAGITA_1

Modena: Biblioteca Estense: Cod. Lat. 1039 – Firenze – 1460-1470

(Csapodi (1973), Nr. 230; Csapodi (1990), Nr. 103.)

Corpus Dionysiacum – CPG 6614

Az ún. *Corpus Dionysiacum* az Areospagoszi Dénesnek, Pál az areiospagoszi beszéd hatására megtért (ApCsel 17,34) tanítványának tulajdonított művek sorozata. A korpusz négy nagyobb műből (*Mennyei hierarchia*, *Egyházi hierarchia*, *Az isteni nevekről*, *Misztikus teológia*) és tíz levélből áll. A szövegek dénesi eredetét ma már gyakorlatilag senki sem fogadja el, s a műveket általában egy 6. századi palesztinai szerző alkotásának tekintik, aki alapvetően a prokloszi platonikus teológia nyelvén beszél.⁸⁷

Az iratoknak a keresztény teológiára tett hatását nehéz túlbecsülni, a szövegek mind a keleti mind a nyugati gondolkodásra óriási hatással voltak, már a későantikvitásban a legkiválóbb egyházatyák magyarázták őket,⁸⁸ s az egyes darabokat szinte minden korabeli

---

⁸³ *Heptaplus* 7P (Garin, 332).

⁸⁴ Garin, 334: „*Ideoque solus homo et angelus ad eam sunt facti felicitatem, quae est vera felicitas.*”

⁸⁵ Vö. Pico: *Oratio de hominis dignitate*: „*ascendemus, donec in sinu Patris qui super scalas est tandem quiescentes, theologica felicitate consummabimur.*” (Norbert Baumgarten: *Pico della Mirandola Über die Würde des Menschen*, hamburg: Meiner Verlag, 1990, 14-16.). Vö. mindezt a *Létra* jánosi képeivel a mű 30. fejezetében (PG 88, 1160) Traversari fordításában: „*Ascendamus queso prompte et fideliter intellectualem hunc atque celestum ascensum cuius quidem initium est terrenorum omnium abrenuntiatio finis vero caritatis Deus.* (Budapest: OSzK: Clmae 344, f. 173v-174r.). A felemelkedés picói tanításáról részletesen lásd: Crofton Black: *Pico's Heptaplus and biblical hermeneutics*, Leiden: Brill, 2006, 189-205. A picói gondolat forrásairól részletesen lásd: Moshe Idel, *The Ladder of Ascension – The Reverberations of a Medieval Motif in the Renaissance*, in: Isadore Twersky, *Studies in Medieval Jewish History and Literature II*, Cambridge/London, 1984, 83-93. Ő azonban nem ismeri fel a *Létra* és Pico hasonló vonásait, hanem helyette egy elég valószínűtlennek tűnő rabbinikus párhuzamot (Yohanan Alemanno *Genesis-kommentárja*) erőltet.

⁸⁶ A *Létra* szellemisége és a firenzei újplatonizmus összefüggéseiről lásd: Dennis F. Lackner, “The Camaldolese Academy: Ambrosio Traversari, Marsilio Ficino and the Christian Platonic Tradition”, in: *Marsilio Ficino: his Theology, his philosophy, his legacy*, Leiden: Brill, 2002, 15-44: 17-18.

⁸⁷ Perczel István: *Pseudo-Dionysius and the Platonic Theology*, in: *Proclus et la Théologie Platonicienne. Actes du colloque international de Louvain (13-16 mai 1998) en l'honneur de H. D. Saffrey et L. G. Westerink*; ed.: A. Ph. Segonds and C. Steel with the assistance of C. Luna and A. F. Mettraux, *Ancient and Medieval Philosophy: De Wulf-Mansion Centre Series I/xxvi*. Leuven University Press and «Les Belles Lettres», Leuven and Paris, 2000, 491-532.

⁸⁸ Így például Hitvalló Szent Maximosz a 7. században, vö. CPG 6625.

nyelvre lefordították.⁸⁹ A 9. századtól fogva újabb és újabb latin fordításokkal is találkozunk,⁹⁰ ám a korvinák nem a régi, hanem Traversari 1436-ban készült, sokáig a legkiválóbbnak tartott fordítását tartalmazzák.⁹¹ A dénesi iratok természetesen a reneszánszra is óriási hatással voltak, s a 15. század második felének neoplatonikus teológiája megfellebbezhetetlen tekintélynek, a „keresztény teológia hercegének” tekintette Dénest.⁹²

DIONSYSIUS AREOPAGITA_2

Besancon: Ms 166 – Firenze 1457

(Csapodi (1973), Nr. 231; Csapodi (1990), Nr. 2.)

Corpus Dionysiacum – Traversari fordítása (későbbi beszerzés – a kódex eredetileg egy másik személy tulajdona lehetett, s Mátyás címerét az övére festették rá)

EUSEBIUS_1

BEK: Cod. Lat. 5 – Firenze 1460-1470

(Mezey (1963), Nr. 5; Csapodi (1973), Nr. 250; Csapodi (1990), Nr. 10.; Mezey-Tóth (2008), Nr. 5.)

f. 1-79: *Chronica* – CPG 3494

Az Egyháztörténetéről ismert Caesareai Eusebiosz világkrónikája kizárólag egy örmény verzióban és Jeromosnak a budapesti korvinában is olvasható latin fordításában maradt fenn. A *Corvinában* feltehetőleg a történeti munkák között kaphatott helyet.

EUSEBIUS_2

BEK: Cod. Lat. 6 – Firenze – 1460-1470

(Mezey (1963), Nr. 6; Csapodi (1973), Nr. 252; Csapodi (1990), Nr. 11; Mezey-Tóth (2008), Nr. 6.)

f. 1-182v: *Praeparatio Evangelica* CPG 3486

---

⁸⁹ A legfontosabb a 6. századi szír fordítás, melynek eddig kallódó első felére csak nemrégiben talált rá Perczel István., vö. Perczel István: "Sergius of Reshaina's Syriac Translation of the Dionysian Corpus: Some Preliminary Remarks" in C. Baffioni, ed., *La diffusione e l'eredità classica nell'età tardo-antica e medievale. Filologia, storia, dottrina. Atti del Seminario nazionale di studio (Napoli-Sorrento, 29-31 ottobre 1998)*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2000, 79-94.

⁹⁰ A latin fordításokról lásd: Philippe Chevallier: *Dionysiaca; recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopage*, I-II. [Paris-Bruges] Desclée, de Brouwer & Cie. [1937-1951]. Ill. újabban Sarah Coakley - Charles L. Stang: *Re-thinking Dionysius the Areopagite*, Wiley-Blackwell, 2009, 71-136.

⁹¹ Stinger (1977), 159-162.

⁹² Pico della Mirandola: *Commento* (Garin, 462): "Dyonisio Areopagita, principe de' teologi cristiani". Minderről lásd: Monfasani: *Pseudo-Dionysius the Areopagite in Mid-Quattrocento Rome*. In: Hankins, J.–Monfasani, J.–Purnell, F. jr. (ed.): *Supplementum Festivum. Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*. Binghamton, NY, Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1987. 189-219. ill. a késői 15. század keresztény neoplatonizmusának vonatkozásában lásd: Marta Cristiani, *Dionigi dionisiaco. Marsilio Ficino e il Corpus Dionysianum*, in: Pietro Prini (ed.): *Il Neoplatonismo nel Rinascimento*, Firenze 1993, 185-203.

Euszebiosz 4. századi művét, melyet a pogány értelmiség számára írt azzal a határozott céllal, hogy a pogány szerzők műveiből vett számtalan idézettel bizonyítsa, hogy Krisztus az igaz Isten, Johannes Trapezuntius fordította latinra 1448-ban.⁹³ A könyvet a reneszánsz nagyon nagyra értékelte, egyrészt a rengeteg, csak itt megőrzött antik töredék miatt, másrészt azért, mert Euszebiosz írása volt a legfontosabb bizonyíték arra, hogy az emberi ősvallás, a neoplatonizmus *prisca religio*ja voltaképpen a kereszténység egy Krisztus előtti formája.⁹⁴

HIERONYMUS_1

Bécs: ÖNB: Cod. Lat. 930 – Firenze – 1488 (Sigismondo Sigismondi)

(Csapodi (1973), Nr. 330; Csapodi (1990), Nr. 186.)

1. f. 1r-119v: Hieronymus: *Expositio Evangelii secundum Matthaeum* CPL 590
2. f. 120r-147r: Pseudo-Hieronymus: *Expositio Evangelii secundum Marcum* CPL 632⁹⁵
3. f. 147v-205v: Hieronymus: *Commentarius in Ecclesiasten* CPL 583
4. f. 206r-215r: *Evangelium Ps.-Matthaei cum epistolis Hieronymi et Chromatii* CANT 51
3. f. 215r-215v: Pseudo-Epiphanius: *Vita Mariae – Epitome* CANT 91
6. f. 215v-216r: Hieronymus ad Chromatium et Heliodorum: *Hanc sibi regulam beata Maria* CPPM II 920
7. f. 216r-217r: Ignatius Antiochenus: *Epistolae IV Mediaevales* CPG 1028
8. f. 217r-221v: Exemplum epistole quam misit rex Abgarus Christo Et responsio Christi ad eum per eiusdem epistolam et historia de sudario (*Abagarus rex civitatis Edesse Casme filius regni ipsius anno xxx imperii Tiberii cesaris anno xviii misit Rome legatos Ananiam videlicet illustrem et ...*) BHL 4214
9. f. 222r-238v: *Abutalib Saraceni et Samuelis Iudaei disputatio* Kaeppli 147.

Az érdekes összetételű korvinát, amelynek legnagyobb részét Jeromos exegetikai művei alkotják azért vettem a görög atyák művei közé, mert tartalmaz néhány kisebb, de igen érdekes görögből fordított darabot, s leírása Csapodi Csaba 1973-as katalógusában hibás és félrevezető,⁹⁶ a jóval pontosabb 19. századi bécsi katalógus pedig, amelyet Csapodi 1990-es leírása is követ, nem azonosítja a benne megőrződött darabokat.⁹⁷

Az már első pillantásra szembeötlik, hogy a kódex egy görög apostoli atya, Antiokhiai Szent Ignác négy levelének latin verzióját tartalmazza, ám ezek voltaképpen nem fordítások, Ignác és Szűz Mária levelezése ugyanis minden bizonnyal latin nyelven íródott középkori

---

⁹³ John Monfasani: *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*. Leiden: Brill, 1976, 72-73 ill. John Monfasani: *Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*. Binghamton, New York, 1984, 721-726.

⁹⁴ A *praeparatio evangelica* fogalmának jelentőségéről lásd: Amos Edelheit: *Ficino, Pico and Savonarola: the Evolution of Humanist Theology 1461/2-1498*. Leiden: Brill, 2008, 230-235.

⁹⁵ A Márk-evangéliumhoz írott magyarázatok valójában nem Jeromos eredeti művei, hanem egy 7. századi ír egyházi szerző kommentárja, amely Jeromos neve alatt maradt fenn, vö. Bernard Bischoff, *Wendepunkte in der Geschichte der lateinischen Exegese im Frühmittelalter*, *Sacris Erudiri* 6 (1957), 189-281: 257-259.

⁹⁶ Csapodi (1973), Nr. 330. annak ellenére, hogy adatait szemmel láthatólag a bécsi katalógusból másolja, összekavarja az apokrifek sorrendjét, s az Epiphaniosz-szöveget azonosítja az utána következő ún. Mária-regulával.

⁹⁷ *Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*, Wien: Gerold, 1864, 158-159, ill. Csapodi (1990), Nr. 186.

„hamisítvány”, amely a 15. században rendkívül népszerű lett, s rengeteg kéziratba bekerült.⁹⁸ Jóval érdekesebb azonban az 5. számú darab, amely egy Epiphanosz nevű bizánci szerzetes Mária-életrajzának (BHG 1049) latin nyelvű kivonatát tartalmazza.⁹⁹ A görög szöveget már a 12. században latinra fordította egy Paschalis nevű szerzetes,¹⁰⁰ ám a korvina szövege nem ezt a változatot tartalmazza, hanem egy olyan latin nyelvű rövidített életrajzot, amely vagy a teljes görög szövegből vagy annak egy görög nyelvű kivonatából készült önálló kompiláció.¹⁰¹ A rövid Szűz Mária-életrajz e verziója unikumnak számít, s a bécsi korvinán kívül egyetlen 14. századi firenzei kódexből ismeretes.¹⁰² A korvinát tehát minden bizonnyal ezen kézirat alapján készíthették, amit az is megerősít, hogy a szöveg korvinabeli kontextusa pontosan megegyezik a firenzei kódex összetételével.¹⁰³

Érdekes lenne alaposabban megvizsgálni, vajon miért rendelték meg 1488 körül a Didymus-korvina sriptorától, Sigismundus de Sigismundistól ezt a furcsa összetételű kéziratot. A magyarázatot talán a humanizmusnak a levél műfaja iránti lelkesedésében kell keresnünk, hiszen a kézirat csaknem minden darabja levél,¹⁰⁴ illetve az utolsó egy dialógus. Mindemellett azonban az is feltűnő, hogy a szövegek milyen szorosan kapcsolódnak Mária személyéhez és rajta keresztül a megtestesülés misztériumához, amely talán a humanista teológia O'Malley által „inkarnációs szoteriológiának” nevezett vonulatához kapcsolódik.¹⁰⁵

JOHANNES CLIMACUS

OSzK: Clmae. 344 (1470)

(Csapodi (1973), Nr. 357; Csapodi (1990), Nr. 26.)

CPG 7852 Létra – Traversari fordításában. A szövegről lásd fentebb a Didymus-korvina kapcsán.

⁹⁸ F. X. Funk – F. Diekamp: *Patres Apostolici*, II, Tübingen, 1913, lxi-lxiv. A levélváltás bekerült például egy másik 16. század eleji hazai vonatkozású kódexbe, Thurzó János boroszlói püspök kéziratába is, Vat. Lat. 524, f. 155-157v.

⁹⁹ Az Epiphanosz-féle Mária-életrajzról részletesen lásd: Simon C. Mimouni *Les Vies de la Vierge; État de la question*, *Apocrypha* 5 (1994): 211-248: 223-228.

¹⁰⁰ Ezio Franceschini: *Studi e note di filologia latina medievale*, Milano, 1938, 111-124.

¹⁰¹ Erre a megállapításra jutott François Dolbeau: *De vita et obitu prophetarum. Une traduction médiolatine des vies grecques des prophètes*, *Revue Bénédictine* 100 (1990), 507-531: 511-513.

¹⁰² Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Sancta Croce Plut. XV. Dext. 12., f. 7-7v.

¹⁰³ A kódex az apokrif Máté-evangéliummal kezdődik (f. 1-7), amit az Epiphanosz-féle Mária-életrajz e kivonata követ (f. 7-7v), majd a Mária-regula következik (f. 7v-8), utána Ignác levelei (f. 8r-8v), Abgár levele és Krisztus válasza (f. 8v-12), majd utána az Areopagita egy apokrif levele (CPG 6631). Vö. Angelo Bandini: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae sub auspiciis Petri Leopoldi ... Tomus 4. continens exactissimam recensionem mss. codicum circiter 700 qui olim in Florentino S. Crucis coenobio minor. conventualium adservabantur*, Florentiae, 1777, 474-475.

¹⁰⁴ Az apokrif Máté-evangélium ugyanis Jeromos bevezető-levelével kezdődik, s ehhez csatlakozik az Epiphanosz-kivonat, mely után a regula következik, melyet megint Jeromos levele vezet be, majd Abgár, illetve maga Krisztus levelei következnek, végül Ignácé és maga szűz Mária írásai. A humanista levél-kultusról lásd: Cecil H. Clough: "The cult of Antiquity: Letters and Letter Collections," in: Cecil H. Clough: *Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honor of Paul Oscar Kristeller*, Manchester: Manchester UP, 1976, 33-67.

¹⁰⁵ John O'Malley: *Praise and Blame in Renaissance Rome*, Durham: Duke University Press, 1979, 138-142.

PAMPHILUS

Würzburg, UB: Mss. th. q. 6 – 1466-1470¹⁰⁶

(Csapodi (1973), Nr. 473; Csapodi (1990), Nr. 215.)

1. f. 1-2v: Hieronymus de viris illustribus, cap. 75: *De Pamphilo*
2. f. 3-57: Pamphilus: *Apologia pro Origene* CPG 1715.

A kötet Pamphilosz, a 3. századi vértanú püspök Órigenész védelmében írott apológiájának latin fordítását tartalmazza, melyet még Rufinus készített az első Órigenész-vita küzdelmei közepette a 4. század végén.¹⁰⁷ A fordítást Jeromos már akkor azzal vádolta, hogy Rufinus fordítása meghamisította az eredeti görög szöveget,¹⁰⁸ hogy Órigenészt kedvezőbb színben tüntethesse fel. Ennek kiderítése ma már lehetetlen, mivel a görög szöveg azóta elveszett.

Az *Apologia* latin fordítása a korai kódexekben többnyire nem szokott önállóan állni, hanem általában Órigenész valamely művét, leggyakrabban a *De principiis* szintén Rufinus által készített latin fordítását kíséri.¹⁰⁹ Az, hogy a korviban önállóan szerepel, valószínűleg Órigenész 15. századi „reneszánsza”,¹¹⁰ illetve az erre adott egyházi reakció következménye lehet.¹¹¹

MISCELLANEA III

Modena: Biblioteca Estense: Lat. 391 – Firenze – 1487

Chrysostomus-kötet

(Csapodi (1973), Nr. 875; Csapodi (1990), Nr. 89.; *Nel segno del Corvo*, Modena: Il Bulino, 2002, 145-147.)

1. f. 1-21v: Chrysostomus: *Ad Demetrium de compunctione liber I.* CPG 4308 (*Cum intueor te beate Demetri frequenter insistentem mihi et omni cum vehementia exigentem de cordis compunctione...*)
2. f. 22-35: Chrysostomus: *Ad Stelechium de compunctione liber II* CPG 4309 (*Et quomodo poterit fieri quod imperas o homo dei Stelechi ut anima infirma et frigida compunctionis verba pariat. Ego enim...*)
3. f. 35v-44r: Chrysostomus: *Ad Theodorum lapsus* CPG 4305(1) (*Si fletus posset et gemitus per litteras nuntiari redundantiam lachrymis et suspiriis profecto ad te scriptam misissem...*)

¹⁰⁶ A kötet Csapodi-féle feltárásában a művek sorrendje felkeveredett, és Jeromos a kódexben első helyen szereplő írását Csapodi a kötet végére helyezi. A kézirat pontos feltárását lásd: Hans Thurn: *Die Handschriften der Zisterzienserabtei Ebrach*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1970. (Die Handschriften der Universitätsbibliothek Würzburg, Bd. 1), 60.

¹⁰⁷ Minderről lásd: Éric Junod: 'L'auteur de l'Apologie pour Origène traduite par Rufin. Les témoignages contradictoires de Rufin et de Jérôme à propos de Pamphile et d'Eusèbe', in: *Recherches et Tradition, Mélanges patristiques offerts à Henri Crouzel*, Paris, 1992, 165-179.

¹⁰⁸ Hieronymus: *Adversus Rufinum* I. 8-10, III. 12. (CCL 79, 7, 84).

¹⁰⁹ René Amacker, Éric Junod, *Pamphile Eusèbe de Césarée: Apologie pour l'Origène*, Paris: Cerf, 2002, 146, 151.

¹¹⁰ Órigenész 15. századi újrafelfedezéséről lásd: Edgar Wind, *The Revival of Origen*, in: Dorothy Miner, *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene*, Princeton, 1954, 412-24.

¹¹¹ Vö. minderről: Henri Crouzel: *Une controverse sur Origène à la Renaissance. Jean Pic de la Mirandole et Pierre Garcia*, Paris: Vrin, 1977. ill. Max Schär, *Das Nachleben des Origenes im Zeitalter des Humanismus*. Basel – Stuttgart, 1979, 126-143, ahol részletesen bemutatja Pamphilus *Apológiájának* szerepét az 1486/7-ben lezajlott vitában.

4. f. 44v-81r: Chrysostomus: *De reparatione ad Theodorum* CPG 4305(2) (*Quis dabit capiti meo aquam... opportunius nunc a me quod tunc a propheta diceretur licet enim non urbes...*)
5. f. 81v-102v: Chrysostomus: *Quod nemo leditur* CPG 4400 (*Scio quod crassioribus quibusquam...*)
6. f. 103r-144r: Chrysostomus: *Homeliae VII. de laudibus Pauli Apostoli* CPG 4344
7. f. 144r-144v: *Hic inferius notabimus civitates et loca per quae beatissimus paulus iter faciens... A Damasci incoepit et ascendit in Ierusalem...*
8. f. 145r-149v: *Epist. Dionysii de martyrio Petri* CPG 6631 (=BHL 6671) (*Saluto te divinum discipulum et filium spiritualis et veri patris et boni amatoris qui consummasti...*)
9. f. 150r-219: Basilius (Ancyranus): *De vera virginitate* CPG 2827
10. f. 220r-232r: Basilius: *De legendis gentilium libris* CPG 2867

A modenai Aranyszájú-gyűjtemény szintén egy érdekes darab, mivel az Aranyszájú műveinek középkori hagyományait egyesíti a humanista újításokkal, így kapnak helyet benne a korai fordítások (1-5), amelyek a harmincnyc darabot magába foglaló középkori Aranyszájú gyűjteményekből származnak, s valószínűleg a 6. századi Anianus latin fordításai.¹¹² Ezek mellé illesztették be az Aranyszájú Pál apostolról írt hét homíliájának szintén Anianus-féle fordításait annak járulékaival, a Pál apostol utazásairól (7) és haláláról (8) tudósító szövegekkel együtt. A kézirat végére azonban két humanista fordítás Ankürai Vazul (9) és Nagy Szent Vazul (10) egy-egy írása, melyeket a 15. században még egységesen Nagy Szent Vazulnak tulajdonítottak. Az egyik a *Szüesség dicsérete* Traversari fordítása, melyet az előszó tanúsága szerint a kamalduli rend reformjának jegyében és a szöveg szépsége miatt készített 1424-ben,¹¹³ a másik az egyik legnevezetesebb Vazul-munka, a humanizmus egyik legkedveltebb írása az *Intés az ifjakhoz*, melynek óriási hatása volt az antikvitás reneszánszában,¹¹⁴ s melyet Hess András 1473-ban nyomtatásban is megjelentetett.

A kötet összeállításának hátterére egyelőre nem sikerült magyarázatot találnom, s nem találtam más hasonló struktúrájú humanista kéziratokat sem. Annyi azonban biztos, hogy tudatos válogatással állunk szemben, hiszen a kézirat első felének darabjai, amelyek a Wilmart által leírt 38 darabos gyűjteményből származnak,¹¹⁵ egyértelműen más sorrendben állnak, mint a középkori kéziratokban. A válogatás szempontjainak megértéséhez valószínűleg fontos lenne a címlap illuminációjának vizsgálata is, amely talán magyarázatot adhatna arra, miért kerültek épp ezek a művek egymás mellé. A kötet marginális jegyzeteiben egyébként szépen látszódnak a szövegek korabeli értékelésének, a Monfasani által „retorikus olvasásnak” nevezett jelenség nyomai.¹¹⁶ Egy glosszátor (talán a scriptor maga?) ugyanis a

¹¹² A középkori hagyományról lásd: André Wilmart: La collection des 38 homelies latines de Saint Jean Chrysostome, *Journal of Theological Studies*, 19 (1918), 305-27.

¹¹³ Stinger (1977), 126-127, 167.

¹¹⁴ Luzi Schucan: *Das Nachleben von Basilius Magnus Ad adolescentes. Ein Beitrag zur Geschichte des christlichen Humanismus*, Droz, Geneve, 1973.

¹¹⁵ A kódex darabjai a középkori hagyományban: 1.=Wilmart 40.; 2.=Wilmart 41; 3. =Wilmart 30, 4.=Wilmart 42; 5.=Wilmart 39.

¹¹⁶ Vö. fentebb. 9. jegyzet.

margóra többször retorikai jellegű megjegyzéseket (f. 22r: *Exemplum, Applicat comparisonem, Similitudo*, f. 27r *Argumentum a minori* stb.).

ÓRIGENÉSZ

Beatrix kódexe

Modena: Biblioteca Estense: Lat. 458 – Firenze – 1480-1485

(Csapodi (1973), Nr. 462; Csapodi (1990), Nr. 101, *Nel segno del Corvo*, Modena: Il Bulino, 2002, 145-147.)

1. f. 1-51v: Origenes: *In Genesim homiliae XVI* CPG 1411

2. f. 52-95: Origenes: *In Exodum homiliae XIII*. CPG 1414

3. f. 95-160: Origenes: *In Leviticum homiliae XVI* CPG 1416

Az Órigenész-kézirat a patrisztikus anyag talán egyik legérdekesebb kódexe, amely ugyan nem Mátyás, hanem Beatrix számára készült, mégis nagyon fontos darabnak tűnik. A kódex szerzője, Órigenész és a téma maga, a Genézis könyvének magyarázata a korabeli Firenze humanista teológiájának egyik legvitatottabb kérdése volt. Tudjuk, hogy Pico gondolkodásában milyen fontos szerep jutott a Genézis könyvének, illetve ezen keresztül az ember teremtésének, istenképiségének, és méltóságának, és – mint erről már szintén szó volt – ezek bemutatásában jelentős mértékben támaszkodott Órigenész műveire,¹¹⁷ olyannyira, hogy 1486/7-ben Apológiájában emiatt külön is védekeznie kellett.¹¹⁸ Órigenész Genézis- és Ószövetség-homíliáinak jelentőségéről mi sem tanúskodik jobban, mint hogy egy tartalmában és felépítésében igen hasonló firenzei kódexet maga Pico della Mirandola használt és látott el széljegyzetekkel.¹¹⁹ Mirandola kódexe mellett létezik még egy másik igen hasonló firenzei darab is, amelyet X. Leó pápa (Giovanni de Medici) címere díszít.¹²⁰ Ez alapján tehát azt feltételezhetjük, hogy ez a darab eredetileg talán a Mátyás számára készülhetett, de halála miatt már nem került Magyarországra és Firenzében, a medici család birtokában maradt.¹²¹ Könnyen lehet tehát, hogy más kódexekhez hasonlóan¹²² Órigenész Ószövetség-homíliáiból is kettő volt a könyvtárban, s Beatrix mellett Mátyásnak is meglehetett a maga Órigenész-kötete.

¹¹⁷ Edward P. Mahoney, Giovanni Pico della Mirandola and Origen on Humans, Choice, and Hierarchy, *Vivens Homo* 5 (1994), 359-76.

¹¹⁸ Minderről lásd fentebb a Didymus- és a Pamphilus-korvina kapcsán mondottakat.

¹¹⁹ Firenze: Biblioteca Medicea Laurenziana: Fiesolano 53. A kódexről részletesen: *Umanesimo e padre della Chiesa*, 370-373.

¹²⁰ Firenze: Biblioteca Medicea Laurenziana: Plut. 22. 10.

¹²¹ X. Leó „korvinyagyanús” kódexeiről lásd: Angela Dillon Bussi: Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról. In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján. 2002. május 16–augusztus 20.* Szerk. Karsay Orsolya. Bp.: OSzK, 2002, 55–62.

¹²² Így például Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajza, amely Beatrixnak és Mátyásnak egyaránt megvolt. Vö. Budapest: OSzK: Clmae 160 (Mátyás példánya), ill. Budapest: EK: Cod. Lat. 4. (Beatrix példánya, a f. Iv-ön Beatrix saját kezű bejegyzésével: Vértesy Miklós, Titkosírás egy Corvinában. In: MKSz 77 (1961), 167-169).

Így talán nem tévedünk, ha az Órigenész-kódex (talán kétszeres) megrendelését a firenzei neoplatonizmus szellemi környezetével állítjuk kapcsolatba. Ezt a feltételezést tovább erősítheti a kódex címlapjának teremtés-ábrázolása is, amely a kor egyik legkedveltebb témáját, a *Hexaemeront*, azaz a Teremtés hat napját, illetve azon belül az ember teremtését ábrázolja. Ennek vizsgálatára azonban mindeddig tudomásom szerint még nem vállalkoztak, holott valószínűleg érdemes lenne összevetni az illusztrációkat a korabeli Firenze, Ficino és elsősorban Pico Genezis-értelmezésével.

Tanulságok

A latin nyelvű görög patrisztikus kódexanyag áttekintése után megerősíthetjük azt a korábban már hangoztatott megfigyelést, miszerint Mátyás könyvtárépítő tevékenysége a humanista patrisztikus fordítások második és harmadik korszakának határán kezdődik el, s ez valóban jól tükröződik az állomány összetételében is. Jól láttuk, hogy az első korszak szinte találmányra kiválasztott, alkalmi fordításai közül, melyeket akkoriban vagy önállóan, vagy néhány egyidőben elkészült fordítással, esetleg hasonló tematikájú antik szövegekkel együtt másoltak (talán a *Mennyei Létra*¹²³ és az Aranyszájú papi méltóságról írott műve¹²⁴ kivételével) nemigen fordulnak elő a fennmaradt kötetek között. Ha elő is bukkannak ilyen szövegek, azok többnyire nem önállóan, hanem egy-egy határozott céllal összeállított gyűjtemény darabjai között tűnnek fel – ahogyan épp a Didymus-korvinába másolt *Létra* példáján láthattuk – s ilyenkor már többnyire a szöveg, illetve a fordítás eredeti céljától és rendeltetésétől eltérő funkcióban állnak.

Nagyjából ugyanez igaz a második korszak, a Firenzei Zsinat teológiai vitáival kapcsolatos fordításokra is. Igaz ugyan, hogy a kor legfontosabb frissen lefordított teológiai munkái, Nagy Szent Vazul Szentlélekről írott művei (OSzK: Clmae 415) vagy Alexandriai Szent Cirill *Thesaurusa* (OSzK: Clmae. 358) és Nagy Szent Atanáz zsinati iratainak 1430 táján felfedezett fordításainak 1470 körüli másolata (ÖNB: Cod. Lat. 799) mind megvoltak a könyvtárban, ezek azonban, a Damascenus-korvina (OSzK: Clmae 345) kivételével, láthatóan nem a király által külön megrendelt díszkódexek voltak, sokkal inkább másodlagos beszerzéseknek, illetve más könyvtárakból rekvirált esetleg Budán maradt darabjainak tűnnek. Az Atanáz-korvina például – mint láttuk – sokkal inkább egy dogmatikai viták során használatos „munkapéldánynak” tűnik, mint igazi humanista reprezentációs példánynak.

---

¹²³ OSzK: Lat. 344.

¹²⁴ ÖNB Lat. 977.

Ugyanez igaz Nagy Szent Vazul Szentlélekről írott művének példányára is, amely – ha hihetünk a jelenlegi címer alatt látható nyomoknak – eredetileg Vitéz Jánosé lehetett. Míg a Kelemen-féle *Recognitionest* (BEK Cod. Lat. 3) és Euszebiosz krónikáját (BEK: Cod. Lat. 5) nem annyira „egyházi” jellegük, sokkal inkább történeti forrásértékük miatt, mint történeti munkákat rendelhették meg.

Mindezek fényében tehát érdekes kép rajzolódik ki előttünk, hisz a „maradék”, a király által külön megrendelt patrisztikus anyag láthatóan az 1480 és 1490 közötti időszakból származik, s amint a könyvdíszítésekből és a tartalmi feltárás során napvilágra került szövegforrásokból és párhuzamokból kiderül, rendkívül szorosan kötődik Firenzéhez.¹²⁵ Feltűnő tehát, hogy az ebben az időszakban beszerzett anyagban – ahogyan arra már Pócs Dániel is felhívta a figyelmet¹²⁶ – milyen nagy az egyházi jellegű, patrisztikus irodalom aránya. Pócs szerint ez a királyi udvar és a firenzei neoplatonikus szellemi mozgalmak közötti intenzív kapcsolattal magyarázható, s párhuzamba állítható a Mediciek korabeli könyvtárpolitikájával, amelyben ugyancsak kiemelt szerepet játszottak az egyházi szerzők művei.¹²⁷

Firenzében ugyanis – mint arról már többször is szó esett – épp ebben az időben formálódott az az új, szinkretisztikus jellegű, neoplatonikus, rabbinikus és keresztény elemeket ötvöző humanista teológia, amelyet Ficino, s elsősorban Pico della Mirandola neve fémjelez, s amely számára az egyházatyák, különösen Dénes és Órigenész a *Platon Christianus*, a keresztény platonizmus eszményített megtestesítői voltak. Ráadásul e filozófia kibontakozásának és fejlődésének egyik legfontosabb területe az ember és a világ, illetve az ember világban betöltött méltóságának megértése és hirdetése volt, amelyet leginkább az ember Isten képe és hasonlatossága szerinti teremtésében véltek felfedezni. Ennek megfelelően a kor filozófiai szövegeinek egyik legfontosabb témája a Teremtés, a világ, a látható és láthatatlan világrend és benne az ember létrejöttének kérdése volt, amelyet többnyire a bibliai Genézis könyve, illetve annak újabb és újabb értelmezési kísérletei kapcsán próbáltak megérteni és kifejtetni.

Érdekes módon mindaz, amit a kódexek tartalmának a korabeli szellemi és ideológiai kontextus fényében történő vizsgálata során megfogalmaztunk, tökéletesen illik ebbe a képbe. Jól láthattuk, hogy a patrisztikus kódexek milyen szoros kapcsolatban állnak a kor

---

¹²⁵ Az Athanasius-korvina mellett közvetlen szövegforrást sikerült kimutatni a Didymus-korvina és a Hieronymus-korvina esetében is, s nagyon valószínű a firenzei mintapéldány az Aristeas és az elpusztult varsói Chrysostomus-kódex mögött is, ez azonban még további vizsgálatokat igényel.

¹²⁶ Pócs Dániel, *Holy Spirit in the Library. The Frontispiece of the Didymus corvina and neoplatonic theology at the court of king Matthias Corvinus*, Acta Historiae Artium, 41, 1999/2000, 161.

¹²⁷ Vö. uo. ill. uo. 605. jegyz.

legaktuálisabb filozófiai problémáival. Ezt a szoros függést és a korabeli szellemi áramlatokra való különleges érzékenységet mutatta ki Pócs Dániel is a Didymus-korvina kapcsán, s véleményem szerint ugyanez az aktualitás és modernség érezhető a többi darab szövegén is, Areopagita Dénes műveitől, Nagy Szent Vazul *Hexaameron*ján át a Pamphilus-, Ariszteász- vagy Jeromos-korvina jelenlététől egészen Beatrix Órigenész-kódexéig.

A könyvtár összetétele és a beszerzési politika megértéséhez tehát fontos lenne részletesen feltárni a budai udvarnak a firenzei neoplatonistákhoz, elsősorban Picóhoz fűződő kapcsolatát, akinek szellemi atmoszférája alapvető hatást gyakorolt a Mediciek könyvgyűjtésére,¹²⁸ s amely számos ponton párhuzamba állítható a *Corvina* összetételével is. Ehhez alapvető fontosságú lenne az egyes kódexek további – a Didymus-korvináéhoz hasonló – beható szellem- és művészettörténeti elemzése, ami különösen ígéretesnek tűnik az Órigenész-kódex esetében. De jó lenne kiterjeszteni a vizsgálatot a latin atyák műveire és a könyvtár görög nyelvű anyagára is, amelyet szemmel láthatólag szintén ezekben az években kezdtek el tudatosan bővíteni, s amelyben – ha hihetünk Brassicanus 1525-ös beszámolójának – szintén igen nagy arányban voltak jelen görög nyelvű patrisztikus kéziratok, amelyek között feltűnően hangsúlyosan szerepeltek a különböző Genézis-magyarázatok.¹²⁹ Mindez pedig talán arra enged következtetni, hogy Mátyás, illetve könyvtárának összeállítói megfogadták Mirandola szavait, aki szerint: *emberi méltóságunk megértéséhez a teológusokat kell ismernünk.*¹³⁰

Rövidítések

- BHG François Halkin: *Bibliotheca hagiographica graeca*. (Subsidia hagiographica 8a.) Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957.
- BHL *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*. I-II. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1898-1901.
- Bloomfield Morton W. Bloomfield, et al: *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500*, Cambridge, The Medieval Academy of America, 1979.
- CANT Maurice Geerard, *Clavis Apocryphorum Novi Testamenti*, Turnhout: Brepols, 1992.
- CAVT J.-C. Haelewyck, *Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti*. Turnhout: Brepols, 1998

¹²⁸ Vö. Edmund B. Fryde: The Library of Lorenzo de' Medici', in: *Studies in Humanism and Renaissance Historiography*, London: Hambledon Press, 1983, 159-227: 169; 183.

¹²⁹ Brassicanus saját bevallása szerint főleg patrisztikus jellegű görög kódexeket vitt magával Budáról, s név szerint a következőket említi: „*Chrysostomi diversa in sanctos encomia, Origenis librorum Epitome per Gregorium Theologum et Basilium magnum digesta* (minden bizonnyal a *Philocalia* CPG 1502), *Severiani Gabalorum episcopi in Genesim conciones xiiii* (CPG 4194?), *Gregorii Nysseni in Genesim enarrationes* (CPG 3154?), *Basilii Magni Hexaameron integrum*. (Salvianus, *De vero iudicio et et providentia Dei...libri VII*, Paris 1575, 21.), amelyek ugyanerről az alapvetően Genézis-értelmezésre koncentrálódó válogatásról tanúskodnak.

¹³⁰ Heptaplus. 7.P; Garin, 332: “*Audiamus igitur sacros theologos dignitatis nostrae nos admonentes*”.

- CPG Maurice Geerard: *Clavis Patrum Graecorum*, I-IV, Turnhout: Brepols, 1974-83.
- CPL Edgar Dekkers, *Clavis Patrum Latinorum*, Turnhout: Brepols, 1995.
- CPPM J. Machielsens, *Clavis Patristica Pseudepigraphorum Medii Aevi*, IA-B: *Homiletica*, Turnhout: Brepols, 1990; II A: *Theologica, Exegetica*; II B: *Ascetica, Monastica*, Turnhout: Brepols, 1994.
- Csapodi (1973) Csapodi Csaba: *The Corvinian Library: History and Stock*, Budapest: Akadémiai 1973.
- Csapodi (1990) Csapodi Csaba: *Bibliotheca Corviniana*, Budapest: Helikon, 1990.
- Kaeppli Thomas Kaeppli: *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, I-III. Roma, 1970-1980.